

03.2017

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Οι Έλληνες Αλλάζουν Ιδέες για την Ευρώπη και τον Κόσμο;

Νίκος Μαραντζίδης
Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Επιστημονικός υπεύθυνος της Έρευνας

Μάρτιος 2017

Περιεχόμενα

A	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
B	Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ: Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΕΝΟΣ ΙΣΧΥΡΟΥ ΕΥΡΩΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΥ... 7	
	B1. Από τη Δεκαετία του '70 μέχρι το 2009.....	8
	B2. Από το 2009 Μέχρι Σήμερα.....	12
	B3. Το Ευρώ.....	17
	B4. Συμπεράσματα.....	19
Γ	Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ: Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ.....	23
	Γ1. Η Κρίση Οφείλεται στις Δικές μας Αδυναμίες.....	24
	Γ2. Λιγότερους Φόρους, Παρακαλώ!.....	27
	Γ3. Τι είδους Κράτος Χρειαζόμαστε; Μικρότερο!.....	28
	Γ4. Η Κοινωνία Αλλάζει Υπόδειγμα Σκέψης.....	31
Δ	ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΩΣ ΝΕΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	33
	Δ1. Πριν από την Προσφυγική κρίση.....	34
	Δ2. Το Προσφυγικό και Μεταναστευτικό Ζήτημα Μετά την Κρίση.....	35
	Δ3. Οι Πρόσφυγες ως Ισλαμική Απειλή;.....	39
	Δ4. Ένας Ευρωπαϊκού Τύπου Συντηρητισμός;.....	40
Ε	ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΥΝΙΣΜΟΥ.....	43
	E1. Τα Σημάδια της Κρίσης πριν από την Κρίση.....	44
	E2. Τα Χρόνια του ΣΥΡΙΖΑ.....	45
ΣΤ	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	50

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Εισαγωγή

A. Εισαγωγή

Υπάρχουν στιγμές στην ιστορία των κοινωνιών που αποδεικνύονται καθοριστικές, όχι μόνο επειδή εξαιτίας του ενός ή του άλλου γεγονότος σηματοδεύουν τη ζωή των ανθρώπων, αλλά και επειδή επιδρούν στην κοινωνική συνείδηση με τόσο βαθύ και καθοριστικό τρόπο, ώστε να κατορθώνουν να διαμορφώνουν τη συλλογική οπτική για πολύ καιρό.

Πράγματι, όταν η συγκυρία είναι τόσο κρίσιμης σημασίας που να μπορεί να αγγίξει με τρόπο άμεσο το έθνος στο σύνολό του, όπως συμβαίνει με έναν πόλεμο ή με μια οικονομική χρεοκοπία, τότε καταγράφονται σοβαρές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, το διεθνές περιβάλλον και τη θέση τους στον κόσμο. Στη χώρα μας, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, μπορούμε να καταγράψουμε τρεις τέτοιες «στιγμές»: τον Εθνικό Δικασμό και στη συνέχεια τη Μικρασιατική Καταστροφή, τον Εμφύλιο Πόλεμο και τη δικτατορία των Συνταγματαρχών.

Ο Εθνικός Δικασμός δίκασε βαθιά τη χώρα γύρω από την ποικιλόμορφη αντίθεση βενιζελικών-αντιβενιζελικών. Οι Έλληνες μέσω της υποστήριξής τους στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο εξέφραζαν ταυτόχρονα ένα συλλογικό πολιτικό σχέδιο. Στη συνέχεια η Μικρασιατική Καταστροφή, πέρα από τις τραγικές συνέπειές της στη ζωή των ανθρώπων, ιδιαίτερα των προσφύγων και σε όσων πολέμησαν στο μέτωπο, είχε καταλυτικό ρόλο στο τέλος της Μεγάλης Ιδέας ως εθνικού οράματος. Υπό αυτήν την έννοια, η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο ήταν κάτι πολύ περισσότερο από μια στρατιωτική ήττα ή το τέλος μιας εποχής. Ήταν η δραματική αλλαγή της αντίληψης για τη θέση της Ελλάδας στην ανατολική Μεσόγειο και στον κόσμο.

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, ο πρώτος θερμός πόλεμος του Ψυχρού Πολέμου, έφερε την ελληνική κοινωνία σε επαφή με τη νέα, παγκόσμια διαίρεση. Ο Εμφύλιος παρήγαγε μια βαθιά κοινωνική διαίρεση ανάμεσα σε κομμουνιστές και αντικομμουνιστές, ή σύμφωνα με την ορολογία της εποχής ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη. Η πολιτική και ιδεολογική πρόσληψη της μεταπολεμικής εποχής περιστράφηκε γύρω από τη δυναμική της παραπάνω σύγκρουσης¹. Έτσι, από τη διαίρεση μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών και τις αντιθέσεις γύρω από το πολιτειακό ζήτημα, η ελληνική κοινωνία άρχισε να σκέφτεται τον κόσμο στη βάση των διαιρέσεων μεταξύ κομμουνισμού

1. Για το θέμα βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αριστεράς στη μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενα της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "δεξιού υποσυστήματος"», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σελ. 159-215. Nikos Marantzidis, Lamprini Rori, "Sinistra e destra in Grecia dal XX al XXI secolo" (με Lamprini Rori), *Memoria e Ricerca*, 2012, 41: 69-84.

και ελεύθερου κόσμου, δεξιάς-αριστεράς, ελευθερίας και ισότητας. Δεν ήταν βέβαια ο Εμφύλιος Πόλεμος που εισήγαγε τις παραπάνω έννοιες και αξίες αλλά ήταν αυτός που λειτούργησε ως καταλύτης, που τις πυροδότησε και επέβαλε την επανατοποθέτηση των ανθρώπων πάνω σε νέα βάση.

Η δικτατορία είχε τη δική της συμβολή στη συλλογική μας συνείδηση, ιδιαιτέρως μάλιστα ο τρόπος με τον οποίο αυτή κατέρρευσε. Τα γεγονότα του Πολυτεχνείου το 1973 και στη συνέχεια η τραγωδία της Κύπρου το 1974 είχαν κρίσιμη επίδραση στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας και συνέβαλαν με καθοριστικό τρόπο στον σχηματισμό αντιλήψεων που έμειναν για πολλά χρόνια κυρίαρχες. Η πτώση της δικτατορίας και η νέα δίψα για δημοκρατία κατά τη Μεταπολίτευση μπόλιασαν την ελληνική κοινωνία με τις αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στη συνέχεια η πολιτική αλλαγή του 1981 υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη των πραγμάτων, καθώς η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία δεν σηματοδότησε απλώς μια κυβερνητική αλλαγή, αλλά μια σημαντική πολιτικο-ιδεολογική στροφή, που επηρέασε βαθιά την ελληνική κοινωνία. Η ελληνική κοινή γνώμη αγκαλιάζει σε αυτήν τη φάση «νέες αξίες», όπως ο αντιαμερικανισμός ή ο σοσιαλισμός, που ναι μεν δεν της ήταν άγνωστες αλλά τώρα γίνονται ηγεμονικές. Οι συνέπειες αυτής της ιδεολογικής μεταβολής υπήρξαν πραγματικά βαθιές και μακροχρόνιες. Υπό αυτήν την οπτική, η περίοδος 1974-1981 αποτέλεσε την αφητηρία ευρύτερων μεταβολών στην ελληνική κοινωνία, τόσο στη σφαίρα της διακυβέρνησης όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής κουλτούρας².

² Για τη Μεταπολίτευση βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2013.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι εύκολο να αντιληφθεί κάποιος γιατί το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2009 και η προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης Ε.Ε. – ΔΝΤ – ΕΚΤ, που ανακοίνωσε ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου την Παρασκευή 23 Απριλίου 2010 από το ακριτικό νησί Καστελόριζο με μια δραματική δήλωση, αποτελούν επίσης μία περίοδο-σταθμό για την εξέλιξη των αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας.

Η συζήτηση γύρω από το μνημόνιο και συνολικότερα τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας λειτούργησε ως μια νέα διαιρετική τομή, δίπλα στη διαίρεση Δεξιάς-Αριστεράς (ή Δεξιάς-Αντιδεξιάς, όπως γράφει ο Γ. Μοσχονάς). Ήταν η πρώτη φορά μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση που το ζήτημα της θέσης μας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα απασχόλησε τόσο πολύ τη δημόσια συζήτηση και τη δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ των κομμάτων και των πολιτικών ηγεσιών.

Μπορεί η οικονομική κρίση να μη συγκρίνεται με τη σημασία, το βάθος και τη δραματικότητα προγενέστερων συγκρούσεων, όπως αυτή του Εμφυλίου ή του Εθνικού Διχασμού, εντούτοις δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι μέσα στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης γεννήθηκε μια νέα βαθιά κοινωνικο-πολιτική διαίρεση, που δεν υπήρχε μέχρι το 2010 και οι συνέπειες της οποίας φαίνονται σε πολλά επίπεδα. Ας σημειωθεί, για παράδειγμα, το πλέον προφανές: η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ δεν θα μπορούσε ποτέ να

σχηματιστεί, αν η διαίρεση γύρω από το μνημόνιο δεν είχε επιτρέψει να διαμορφωθούν αντιλήψεις και στάσεις που να την κάνουν αποδεκτή από τους ψηφοφόρους των δύο κομμάτων. Ένα ριζοσπαστικό αριστερό κόμμα συμμάχησε κυβερνητικά, όχι συγκυριακά αλλά σταθερά, με ένα πολύ συντηρητικό κόμμα, ουσιαστικά στη βάση μόνον αυτής της διαίρεσης. Αν αφαιρέσουμε το θέμα του μνημονίου, σε πόσα άλλα πράγματα συμφωνούν αυτά τα δύο κόμματα, άραγε;

Αυτή η αλλαγή αντιλήψεων και στάσεων μέσα στα χρόνια της κρίσης βρίσκεται σε συνεχή διαμόρφωση, σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούμε να πούμε ότι τώρα βρισκόμαστε σε μεταβατική φάση. Παρ' όλα αυτά, η καταγραφή όψεων των αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας, μέσα από πολλές έρευνες κοινής γνώμης που έχουν διεξαχθεί τα τελευταία χρόνια, μας επιτρέπει να βγάλουμε αρκετά συμπεράσματα για το πού βρισκόμαστε και προς τα πού βαδίζουμε.

Οι έρευνες κοινής γνώμης, ιδιαίτερα αυτές που έχει πραγματοποιήσει τα τελευταία χρόνια ο οργανισμός έρευνας και ανάλυσης διαNEOσις υπό τον τίτλο «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», δείχνουν ότι κάτι αλλάζει ως προς τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για τον κόσμο και αυτές οι μεταβολές δεν είναι επιφανειακές, αλλά ανατρέπουν παγιωμένες πεποιθήσεις ετών³. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε δύο τομείς οι αλλαγές αυτές φαίνονται διά γυμνού οφθαλμού: πρώτον στο ζήτημα της στάσης των Ελλήνων έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δεύτερον στο ζήτημα της οικονομίας και της γενικότερης αντίληψης περί οικονομικής εμπλοκής του κράτους.

Αν κάτι έπρεπε να ειπωθεί εισαγωγικά, είναι ότι οι έρευνες αυτές δείχνουν πως «κάτι αλλάζει» στην ελληνική κοινωνία. Το τι ακριβώς θα φανεί στη συνέχεια.

3. διαNEOσις, Τι Πιστεύουν οι Έλληνες, Φεβρουάριος 2016. http://www.dianeosis.org/research/greek_values/

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Η Ευρώπη και Εμείς: Η Ανάδυση ενός Ισχυρού Ευρωσκεπτικισμού

B. Η Ευρώπη και Εμείς: Η Ανάδυση ενός Ισχυρού Ευρωσκεπτικισμού

B1. Από τη Δεκαετία του '70 μέχρι το 2009

Η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση και γενικότερα η στάση της κοινής γνώμης απέναντι στο ζήτημα «Ευρώπη» είναι τόσο παλιά όσο και η συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας στα τέλη της δεκαετίας του '50 και η συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ το 1961. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια σχέση σύνθετη και αντιφατική, εύθραυστη και όχι σταθερή, σε άμεση συνάρτηση με τις εγχώριες πολιτικές εξελίξεις, τη φυσιογνωμία των πολιτικών ηγεσιών, τον χαρακτήρα του κομματικού ανταγωνισμού και, τέλος, με τις διεθνείς εξελίξεις και κυρίως την κατανόηση των τελευταίων εκ μέρους της ελληνικής κοινωνίας.

«Πώς θα ήτο δυνατόν να συλλάβωμεν μίαν ευρωπαϊκήν κοινότητα άνευ της Ελλάδος;» αναρωτήθηκε σε ομιλία του, στο πλαίσιο της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ το 1961, ο τότε αντικαγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας Λούντβιχ Έρχαρντ. Με την παραπάνω τοποθέτηση ταυτιζόταν απόλυτα βεβαίως ο Έλληνας πρωταγωνιστής αυτής της προσπάθειας, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, αλλά στη χώρα δεν είχαν όλοι την ίδια γνώμη. Οι αντιδράσεις στη σύνδεση με την ΕΟΚ ήταν ισχυρές. Προδικτατορικά, η ΕΔΑ υπήρξε η δύναμη που αντιστάθηκε σθεναρά στην προοπτική ένταξης της χώρας στην Ευρώπη. Η ΕΔΑ χαρακτήρισε «ξεπούλημα» τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ και ισχυρίστηκε ότι πρόκειται για «νέαν αντεθνικήν ενέργειαν της κυβερνήσεως της υποτελείας, ολεθρίαν διά το παρόν και το μέλλον του τόπου, ένα νέον βήμα υποδουλώσεως εις τους ξένους ιμπεριαλιστάς». Κάλεσε, μάλιστα, τους πολίτες να μην την αναγνωρίσουν και να την ανατρέψουν στην πράξη. Η ΕΔΑ βέβαια δεν αποτελούσε πλειοψηφική δύναμη, όμως η ιδεολογική της επίδραση ήταν σαφώς μεγαλύτερη των εκλογικών της ποσοστών. Εξάλλου στις εκλογές του 1958, τρία μόλις χρόνια πριν από τη σύνδεση, το κόμμα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς είχε γίνει αξιωματική αντιπολίτευση. Έρευνες κοινής γνώμης της εποχής δείχνουν ότι στην ελληνική κοινωνία είχε διαμορφωθεί ένα ισχυρό ουδετερόφιλο ρεύμα που τασσόταν κατά των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, και όλα αυτά μάλιστα πριν τελειώσει μία δεκαετία από τη λήξη του Εμφυλίου⁴.

⁴ Γ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

Στη Μεταπολίτευση η ανάδυση του ΠΑΣΟΚ ως νέας ισχυρής πολιτικής δύναμης έφερε στο προσκήνιο το σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», που ακουγόταν στις μεγάλες διαδηλώσεις της δεκαετίας του '70. Χαρακτηριστικά, ο Ανδρέας Παπανδρέου τόνιζε τον Σεπτέμβριο του 1976 πως με «την ΕΟΚ ανοίγουμε τα σύνορά μας στις πολυεθνικές εταιρείες και η πορεία της χώρας δεν θα κρίνεται πια από το Κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Θα κρίνεται από τα ξένα επιχειρηματικά κέντρα αποφάσεων [...]. Αν ενταχθούμε στην ΕΟΚ, μετά από 15 χρόνια θα έχει καταληστευθεί ο εθνικός μας πλούτος [...], θα μεταναστεύσουν τα νιάτα της χώρας, πράγμα που θα επηρεάσει τη δημογραφική δομή της χώρας». Γενικότερα, η αντιδυτική ρητορική του Α. Παπανδρέου, που αντιμετώπιζε την Ελλάδα ως μια χώρα-θύμα των διεθνών ανισοτήτων, λειτούργησε ως καταλύτης για να διαμορφωθεί στη χώρα μας ένα ισχυρό κύμα ριζοσπαστικού αντιευρωπαϊσμού.

Βέβαια, δεν είναι μόνον (ή κυρίως) το ΠΑΣΟΚ και η κομμουνιστική Αριστερά που «ρίχνουν νερό στον μύλο» του αντιευρωπαϊσμού. Γενικότερα, παράγοντες που ενίσχυσαν στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης τον αντιευρωπαϊσμό ήταν: α) η χρεοκοπία της δικτατορίας και των αντικομμουνιστικών ιδεολογικών αξιών της, β) η Κυπριακή τραγωδία και γ) ο «ελληνικός Μάης», δηλαδή η νεολαιίστικη ριζοσπαστικοποίηση προς μαρξιστικές και λενινιστικές ιδεολογίες. Όπως έδειξαν σφυγμομετρήσεις της περιόδου εκείνης, οι παραπάνω παράγοντες ενίσχυσαν την ανάπτυξη όλων των ειδών αντιδυτικών στάσεων και αξιών (αντιευρωπαϊσμός, αντιφιλελευθερισμός κ.λπ.)⁵.

Έτσι, ήδη από τη δεκαετία του 1960, αλλά ακόμη εντονότερα από τα μέσα της δεκαετίας του '70, όταν η Ελλάδα και επισήμως έκανε αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ, γεννήθηκε η πολιτική αλλά και πολιτισμική αντίθεση μεταξύ ευρωπαϊστών και αντιευρωπαϊστών, με καταβολές στις ιστορικές τοποθετήσεις των ελληνικών πολιτικών κομμάτων απέναντι στο μεταπολεμικό δίπολο Ανατολής-Δύσης.⁶

Παρ' όλα αυτά, ακόμη και στο ζενίθ της δύναμης του αντιευρωπαϊσμού και του αντιδυτικισμού –που θα λέγαμε ότι είναι η περίοδος 1977-1981–, δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί μια σαφής αντιευρωπαϊκή πλειοψηφία. Αντίθετα, σύμφωνα μάλιστα με τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου του 1980, ακόμη και σε εκείνο το εκθρικό για την ΕΟΚ πολιτικό περιβάλλον (άνοδος του ΠΑΣΟΚ και ισχυροποίηση του ΚΚΕ, με το άθροισμα της δύναμής τους να κινείται περί το 60%) καταγράφεται μια σχετική πλειοψηφία που τάσσεται υπέρ της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ (38% υπέρ έναντι 21% κατά). Την ίδια στιγμή το 59% των Ελλήνων τασσόταν υπέρ της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, υπέρ της ένταξης τάσσονταν περισσότερο οι άνδρες (43%), οι ηλικίες μεταξύ 40-54 (45%), και οι κάτοικοι των ημιαστικών κέντρων (41%). Με μεγάλη πλειοψηφία υπέρ της ένταξης ήταν όσοι δήλωναν δεξιόι. Οι πιο εκθρικοί σε αυτήν την προοπτική ήταν νεοί κάτω των 30 ετών και οι κάτοικοι της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης με

5. Π. Δημητράς, «Greek Public Attitudes: Continuity and Change», *International Journal of Public Opinion Research* (1990) 2 (2): 92-115.

6. Α. Πασσάς, Ε. Πετράκη, «Η Ελληνική Διοίκηση στο Ενωσιακό θεσμικό και πολιτικό σύστημα», στο Α. Πασσάς, Θ. Τσέκος (επιμ.), *Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Η Ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.

όχι χαμηλό εισόδημα. Με μεγάλη πλειοψηφία κατά της ένταξης ήταν, όπως εύκολα κάποιος μπορεί να φανταστεί, όσοι δήλωναν αριστεροί.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία λοιπόν ότι η επιθυμία για ένταξη στην ΕΟΚ και για πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης, παρά τις ισχυρές ενστάσεις που αναπτύχθηκαν κατά τη Μεταπολίτευση, αποτελούσε ένα –έστω– οριακά πλειοψηφικό ρεύμα στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας, που θεωρούσε ότι για πολιτικούς, γεωστρατηγικούς, ακόμη και για ιστορικούς λόγους η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να είναι έξω από την ευρωπαϊκή οικογένεια. Μάλιστα, ο ισχυρός αντιαμερικανισμός της πρώτης φάσης της Μεταπολίτευσης ενίσχυσε εμμέσως τη φιλοευρωπαϊκή στάση, καθώς αρκετοί Έλληνες (τόσο στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά) αντιλαμβάνονταν την Ευρώπη ως εναλλακτική πολιτική και οικονομική δύναμη έναντι των δύο συνασπισμών⁷.

7. «Η Ελλάδα, ξεκομμένη από τους λαούς της Δυτικής Ευρώπης, με την οποία τη δένουν ποικίλοι σημερινοί αντικειμενικοί πολιτικοί και οικονομικοί δεσμοί, ξεκομμένη από τις σοσιαλιστικές και αδέσμευτες χώρες, με τις οποίες τη συνδέουν πλήθος δεσμοί και κοινά συμφέροντα, θα έμενε έρμαιο στην κυριαρχία των Αμερικανών ιμπεριαλιστών και των ξένων μονοπωλίων. [...] Οί Έλληνες εργαζόμενοι μπορούν, μέσα από τους κόλπους της ΕΟΚ, να συνενώσουν τις προσπάθειές τους μαζί μ' όλους εκείνους που μάχονται για τη δημοκρατική και σοσιαλιστική προοπτική των χωρών της και να αντιπαλέψουν την επιβολή των ΗΠΑ και των μονοπωλίων». ΚΚΕ εσωτερικού, «Οι στόχοι του έθνους», 1974.

Πίνακας 1: Κατά τη Γνώμη σας η Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είναι:

Καλό	38%
Κακό	21%
Ούτε καλό ούτε κακό	28%
Δ.Ξ. / Δ.Α.	13%

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο 1980.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα, η μεταστροφή της θέσης του ΠΑΣΟΚ έναντι της ΕΟΚ και η εισροή κοινοτικών πόρων ανέβασαν σταδιακά την αποδοχή της ΕΟΚ στην ελληνική κοινή γνώμη. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 οι εσωτερικές εξελίξεις και το διεθνές περιβάλλον (κατάρρευση του κομμουνισμού και του διπολικού κόσμου) ενίσχυσαν το αίσθημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε ένα σημαντικό τμήμα των Ελλήνων. Το 1990 περίπου το 75% των Ελλήνων αποτιμούσε θετικά την ένταξη. Επρόκειτο για ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στην Ε.Ε. Η χώρα μας βρισκόταν περίπου στον μέσο όρο της Ευρώπης ως προς το ερώτημα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα («Αντιλαμβάνεστε τον εαυτό σας όχι μόνον ως Έλληνα αλλά και ως Ευρωπαίο;»).

Πίνακας 2: Αντιλαμβάνεστε τον Εαυτό σας όχι μόνο ως Έλληνα αλλά και ως Ευρωπαίο; (σε παρένθεση ο ευρωπαϊκός μέσος όρος σε %)

Συχνά	19%(16)
Κάποιες φορές	33%(37)
Ποτέ	41%(44)
Δ.Ξ. / Δ.Α.	7%(4)

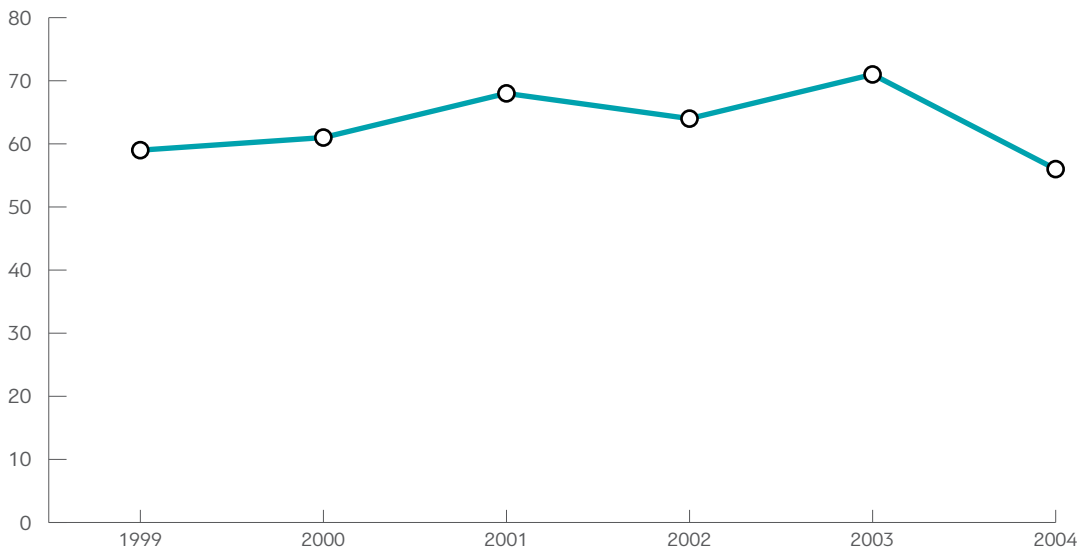
Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, 1990.

Τα τέλη της δεκαετίας του '80 υπήρξαν λοιπόν το χρονικό εκείνο ορόσημο που εκτινάχθηκε ο φιλοευρωπαϊσμός στην ελληνική κοινή γνώμη⁸. Η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης και της ευημερίας στην Ελλάδα σχεδόν ταυτίστηκε σε αυτήν τη φάση με τον εξευρωπαϊσμό της χώρας (το «πακέτο Ντελόρ» στη συλλογική μας συνείδηση έγινε συνώνυμο της άφθονης ροής χρήματος από το εξωτερικό, ως μια νέα εκδοχή της «αμερικανικής βοήθειας» της δεκαετίας του '50).

Ωστόσο, στις αρχές της δεκαετίας του '90 τα πράγματα έδειξαν να αλλάζουν, καθώς εμφανίστηκε ένα νέο κύμα αντιευρωπαϊσμού - συντηρητικής προέλευσης αυτήν τη φορά. Η κρίσιμη συγκυρία υπήρξε η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και το νέο «μακεδονικό ζήτημα». Μία ουσιώδης διαφορά μεταξύ του συντηρητικού αντιευρωπαϊσμού και του αριστερού αντιευρωπαϊσμού είναι ότι, ενώ ο δεύτερος τροφοδοτούνταν από πολιτικές ελίτ και κόμματα, ο πρώτος στηριζόταν κυρίως σε κοινωνικές οργανώσεις: δηλαδή στην Εκκλησία. Αυτό τον έκανε περισσότερο βαθύ αλλά λιγότερο απειλητικό. Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90 η θετική εικόνα για την Ε.Ε. υποχώρησε σημαντικά. Συνέχισε όμως να εκφράζει την πλειοψηφία της κοινής γνώμης και να είναι πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

⁸ G. Mavris, "From Accession to the euro: the evolution of Greek attitudes toward European integration 1981-2001", στο D.G. Dimitrakopoulos, A.G. Passas (eds.), *Greece in the EU*, London, Routledge, 2004, σελ. 113-138.

Πίνακας 3: Εξέλιξη του Ποσοστού των Ελλήνων Πολιτών που Πιστεύουν πως η Ε.Ε. είναι κάτι καλό (1999-2004):

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, 1999-2004.

Συνοπτικά λοιπόν, παρ' όλη τη μετατόπιση στο επίπεδο των αξιών που προκάλεσαν μια σειρά από παράγοντες, όπως το Μακεδονικό, η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και η ανάδειξη στην ηγεσία της εκκλησίας του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, ενός θρησκευτικού ηγέτη με έντονη αντιδυτική στάση, η θετική αποτίμηση για την Ε.Ε. μέχρι τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα σταθεροποιήθηκε περίπου στο 60%.

B2. Από το 2009 Μέχρι Σήμερα

Η οικονομική κρίση και το μνημόνιο επηρέασαν τα δεδομένα, συμβάλλοντας στην αλλαγή στάσεων έναντι της Ευρώπης και ειδικότερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο αντιευρωπαϊσμός τροφοδοτήθηκε τόσο από τα δεξιά όσο και από τα αριστερά, ενισχύοντας παλαιότερες τάσεις αλλά και δημιουργώντας νέες. Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου το 2014 έδειξε ότι το 33% των πολιτών θεωρούσαν τη συμμετοχή της χώρας μας στην Ε.Ε. ως κάτι καλό, έναντι του 30%, που θεωρούσε πως ήταν κάτι κακό, και του 36%, που τη θεωρούσε ούτε καλό ούτε κακό. Οι τάσεις αυτές δείχνουν ένα είδος επιστροφής στη δεκαετία του '70 και στις αρχές του '80, όταν η κοινωνία έδειχνε σχεδόν να μοιράζεται στα δύο, ή και στα τρία, στο ζήτημα της Ευρώπης.

Τα τελευταία δύο χρόνια τα ευρήματα της διαΝΕΟσις επιβεβαιώνουν αυτή την τάση. Η πλειοψηφία των Ελλήνων που αποτιμά ως θετική τη συμμετοχή της χώρας μας στην Ε.Ε. συνολικά περιορίστηκε από 69% τον Απρίλιο του 2015 σε 54% τον Δεκέμβριο του 2016, ενώ αντίθετα ενισχύθηκαν σημαντικά (από 30% σε 44% περίπου) όσοι αποτιμούν αρνητικά την παρουσία της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όπως έγραφε ο Γ. Μοσχονάς, η θετική αποτίμηση της συμμετοχής της χώρας στην Ε.Ε. παραμένει κυρίαρχη, αλλά οι ρωγμές στη στήριξη της ευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδας είναι πλέον ορατές και σημαντικές⁹.

⁹ Γ. Μοσχονάς, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες; Ένας αξιακός χάρτης της ελληνικής κοινωνίας», διαΝΕΟσις 2016, http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/ekthesi_moschona_single_Pages.pdf.

Πίνακας 4: Η Ελλάδα Συμπληρώνει Περίπου 35 χρόνια από την Ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρείτε ότι η Συνολική Αποτίμηση από τη Συμμετοχή της Χώρας στην Ε.Ε. είναι (σε %):

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Θετική και μάλλον θετική	69	59,9	54,1
Αρνητική και μάλλον αρνητική	30,6	39,3	44,4
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,4	0,8	1,5

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Στην πραγματικότητα, στις παραπάνω έρευνες δεν αποτυπώνεται απλώς μια διαφορετική στάση έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά μια γενικότερη αντίθεση, την οποία ο Νικηφόρος Διαμαντούρος ορίζει ως «πολιτισμικό δυϊσμό». Πρόκειται για τις «δύο Ελλάδες», στις οποίες αναλυτές έχουν αναφερθεί επανειλημμένα. Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, η ελληνική κοινωνία διαπερνάται από δύο διαφορετικές παραδόσεις: α) μία παραδοσιακή, που είναι φορέας της βαλκανικής-οθωμανικής κληρονομιάς, διαμορφωμένη σε σημαντικό βαθμό από την αντιδυτική οπτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και έχει ροπή στον απομονωτισμό, ιδιαίτερα όταν αισθάνεται «απειλούμενη και αδικούμενη», και β) μία νεότερη κουλτούρα που αντλεί τις πνευματικές της ρίζες από τον Διαφωτισμό και την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού, η οποία είναι περισσότερο ανοικτή στις καινοτομίες και στις μεταρρυθμίσεις και είναι επίσης σταθερότερα αφοσιωμένη στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία¹⁰. Τα δύο παραπάνω ρεύματα διακρίνουν οριζόντια το πολιτικό σύστημα και έχουν εκπροσώπους τόσο στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά.

10. Ν. Διαμαντούρος: *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Πλαίσιο ερμηνείας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000. Βλ. επίσης Π. Μπουκάλας «Οι δύο Ελλάδες και μαζί και χώρια», *Η Καθημερινή*, 6-11-2001.

Ακριβώς αυτή η εικόνα της διχασμένης κοινωνίας αποτυπώνεται με τρόπο εντυπωσιακό στην τελευταία έρευνα της διαΝΕΟσις, στην οποία όσοι πιστεύουν πως η Ε.Ε. έχει δομές και εκφράζει συμφέροντα που δεν εξυπηρετούν την Ελλάδα αποτελούν το 47%, ενώ όσοι απαντούν ότι «η Ε.Ε. αποτελεί πρόοδο και είναι αναγκαία η παραμονή της Ελλάδας σε αυτήν» αποτελούν το 49%.

Πράγματι, λοιπόν οι «δύο Ελλάδες» βλέπουν τελείως διαφορετικά τα αποτελέσματα της συμμετοχής της χώρας στην Ευρώπη. Η μία θεωρεί ότι είμαστε κερδισμένοι από τη συμμετοχή μας στην Ε.Ε. και η άλλη ότι είμαστε χαμένοι. Η μία θεωρεί ότι είναι η Ε.Ε. αυτή που κυρίως κέρδισε από τη συμμετοχή της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, ενώ η άλλη εκτιμά ότι η Ελλάδα είναι αυτή που κέρδισε, ή και οι δύο πλευρές ταυτοχρόνως.

Με διεθνείς όρους, θα λέγαμε ότι παρατηρούμε την ανάδειξη ενός ισχυρού και δυνητικά απειλητικού ευρωσκεπτικισμού, ο οποίος αμφισβητεί τη θέση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο ευρωσκεπτικισμός αυτός είναι απειλητικός, γιατί δεν αφορά απλώς μια πολιτισμική αντιπαράθεση ή διαφοροποίηση (όπως ήταν, για παράδειγμα, το θέμα των ταυτοτήτων, ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία ή το βιβλίο Ιστορίας της Στ' Δημοτικού στις δεκαετίες του 1990 και του 2000), αλλά επειδή αυτός «επιτίθεται» στον σκληρό πυρήνα της ευρωπαϊστικής ιδεολογίας, που είναι εν προκειμένω η οικονομία.

Στην τελευταία έρευνα της διαΝΕΟσις (Δεκέμβριος 2016) περίπου ένας στους δύο (48,8%) πιστεύει ότι η Ελλάδα βγήκε ζημιωμένη από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. στο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης και της ευημερίας. Το ποσοστό αυτό, μάλιστα, ανέβηκε κατά 10 μονάδες μέσα σε ενάμιση χρόνο (κυρίως μετά το δημοψήφισμα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 5). Μόλις

ένας στους τέσσερις πολίτες πιστεύει αυτή τη στιγμή ότι η Ελλάδα βγήκε ωφελημένη στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης. Βέβαια, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η κοινή γνώμη δεν αποδίδει τη σημερινή κρίση στην Ε.Ε. ούτε στους ξένους γενικότερα, αλλά κυρίως στις δικές μας αδυναμίες ως χώρας και ως πολιτικού συστήματος.

Πίνακας 5: Σε ποιους Τομείς η Ελλάδα Βγαίνει έως Σήμερα Κερδισμένη ή Ζημιωμένη από τη Συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Στην Οικονομική Ανάπτυξη και Ευημερία (σε %)

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Κερδισμένη	36,3	28,1	26,6
Ούτε κερδισμένη ούτε ζημιωμένη	25,4	25,1	24,1
Ζημιωμένη	38,0	46,2	48,8
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,3	0,6	0,5

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Βεβαίως, δεν είναι μόνο στον τομέα της οικονομίας όπου παρατηρείται ισχυρός ευρωσκεπτικισμός· και σε άλλους τομείς, όπως η οργάνωση του κράτους, η κοινωνική δικαιοσύνη αλλά και η προώθηση των «εθνικών θεμάτων», καταγράφεται μη θετικός απολογισμός εκ μέρους της κοινής γνώμης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε προηγούμενη έρευνα της διαΝΕΟσις, για το προσφυγικό ζήτημα, το 92% των ερωτώμενων απάντησε ότι η Ε.Ε. δεν υποστηρίζει την Ελλάδα στο ζήτημα της υποδοχής των προσφύγων στα νησιά του Αιγαίου¹¹.

Θετικά αποτιμούν οι Έλληνες τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. στους τομείς του πολιτισμού και της προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς και στη διεθνή θέση της χώρας μας. Θα μπορούσε να αναφερθεί, έστω κι αν ακούγεται ως μια υπερβολή, ότι για πολλούς Έλληνες η συμμετοχή στην Ε.Ε. είναι μια ζημιογόνα κατάσταση ή, στην καλύτερη περίπτωση, μια δευτερεύουσας σημασίας πολυτέλεια.

Ποιες είναι όμως αυτές οι «δύο Ελλάδες»; Όσον αφορά τουλάχιστον τη στάση έναντι της Ε.Ε., υπάρχουν τρεις παράγοντες που δείχνουν να συσχετίζονται ισχυρά με αυτήν. Ο πρώτος δεν είναι άλλος από την πολιτική αυτοτοποθέτηση. Όσοι δηλώνουν αριστεροί είναι οι πλέον επικριτικοί, σε αντίθεση με τους κεντροδεξιούς, που εμφανίζονται ως οι πλέον θετικοί. Το στοιχείο αυτό δεν είναι βεβαίως νέο. Όπως είδαμε και παραπάνω, η αντίθεση της Αριστεράς απέναντι στην ΕΟΚ χρονολογείται ήδη από τη δεκαετία του '60. Τη δεκαετία του '70 και του '80 το ΠΑΣΟΚ (μέχρι το 1985) και το ΚΚΕ αποτέλεσαν πόλους ισχυρής κριτικής και καταδίκης της ελληνικής συμμετοχής στην Κοινή Αγορά. Στη συνέχεια η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση κατά κόρον καταγγέλθηκε από το ΚΚΕ και αργότερα και από τον ΣΥΡΙΖΑ. Ο τελευταίος, παρ' όλο που δεν μίλησε ποτέ ανοικτά υπέρ

¹¹ διαΝΕΟσις, «Το προσφυγικό πρόβλημα και οι Έλληνες», Φεβρουάριος 2016, http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/immigration_04.pdf

μιας ενδεχόμενης αποχώρησης από την Ε.Ε., σπλίτευσε συστηματικά τις πολιτικές της, καλώντας υπέρ «μιας άλλης Ευρώπης». Κατά τη διάρκεια της κρίσης, η Αριστερά (όπως και η Άκρα Δεξιά) επιτέθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση για τις πολιτικές που εφάρμοσε στο ελληνικό ζήτημα.

Γενικότερα, όπως ορθά έχει επισημάνει ο Γ. Παγουλάτος, ο αριστερός ευρωσκεπτικισμός σπλιτεύει την εντεινόμενη ανισότητα και επιβάρυνση των μεσαίων και αδύναμων στρωμάτων και υποστηρίζει ότι θα έχουμε μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και εθνική οικονομική ανεξαρτησία με λιγότερη Ευρώπη¹².

12. Γ. Παγουλάτος, «Οι τρεις αυτοπάτες των αντιευρωπαϊστών», *Η Καθημερινή*, 1-06-2014.

Πίνακας 6: Η Ελλάδα Συμπληρώνει Περίπου 35 Χρόνια από την Ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρείτε ότι η Συνολική Αποτίμηση από τη Συμμετοχή της Χώρας στην Ε.Ε. είναι (σύμφωνα με την πολιτική αυτοτοποθέτηση):

	Αριστερά	Κεντροαριστερά	Κέντρο	Κεντροδεξιά	Δεξιά
Θετική και Μάλλον θετική	35,3	48,3	66,2	75,3	64,8
Αρνητική και μάλλον αρνητική	63,8	49,1	33,1	23,9	32,3
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,9	2,5	0,8	2,9	2,9

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Οι άλλοι δύο παράγοντες που φαίνεται ότι σχετίζονται με τη στάση έναντι της Ε.Ε. είναι κοινωνικοί: η μόρφωση και οικονομικο-κοινωνική θέση. Σε γενικές γραμμές, όσο περισσότερο εκπαιδευμένος είναι κανείς, τόσο περισσότερο θετικά αποτιμά τη συμμετοχή της χώρας μας στην Ε.Ε. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε όσους έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση και σε εκείνους που δεν έχουν. Μάλιστα, όσοι είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων είναι ακόμη περισσότερο θετικοί έναντι της Ε.Ε. Το εύρημα είναι απολύτως συμβατό με αυτό που γενικά γνωρίζουμε, ότι δηλαδή η εκπαίδευση συνδέεται πάντοτε με μεγαλύτερη εξωστρέφεια, κινητικότητα και διεύρυνση των οριζόντων. Επιπλέον, γνωρίζουμε επίσης ότι όλα αυτά τα χρόνια πολλοί φοιτητές ή απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήρθαν σε επαφή με προγράμματα και θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης (π.χ. πρόγραμμα ανταλλαγής φοιτητών Erasmus).

Πίνακας 7: Η Ελλάδα Συμπληρώνει Περίπου 35 χρόνια από την Ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρείτε ότι η Συνολική Αποτίμηση από τη Συμμετοχή της Χώρας στην Ε.Ε. είναι (σύμφωνα με το μορφωτικό επίπεδο):

	Πρωτοβάθμια	Δευτεροβάθμια	Τριτοβάθμια	Μεταπτυχιακά
Θετική και Μάλλον θετική	47,5	46	59,9	68,2
Αρνητική και μάλλον αρνητική	49,8	51,8	39,4	28
Δ.Ξ. / Δ.Α.	2,6	2,2	0,7	0,9

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Η στάση έναντι της Ε.Ε. επηρεάζεται όμως σε μεγάλο βαθμό και από την οικονομική κατάσταση των ανθρώπων. Αυτοί που δηλώνουν ότι «δεν τα βγάζουν πέρα» αποτιμούν αρνητικά τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε., σε ποσοστό 61%. Στην απέναντι όχθη, όσοι δηλώνουν ότι είναι άνετοι οικονομικά είναι θετικοί, σε ποσοστό 61,9%. Παρατηρείται δηλαδή ότι και σε ευρωπαϊκό επίπεδο: οι φτωχοί και γενικότερα όσοι αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα έχουν την τάση να επιρρίπτουν στην Ε.Ε. μεγάλο μέρος της ευθύνης για την κατάστασή τους, θεωρώντας πως στρατηγικές επανεθνικοποίησης δημόσιων πολιτικών (π.χ. αγροτική πολιτική) θα μπορούσαν να είχαν καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα.

Πίνακας 8: Η Ελλάδα Συμπληρώνει Περίπου 35 Χρόνια από την Ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρείτε ότι η Συνολική Αποτίμηση από τη Συμμετοχή της Χώρας στην Ε.Ε. είναι (σύμφωνα με την οικονομική κατάσταση):

	Δεν τα βγάζω πέρα	Τα βγάζω πέρα με μεγάλες δυσκολίες	Δεν μου μένουν πολλά στην άκρη	Είμαι άνετος οικονομικά
Θετική και Μάλλον θετική	37,1	48,6	61,7	68,9
Αρνητική και μάλλον αρνητική	61	40,3	36,4	29,5
Δ.Ξ. / Δ.Α.	2	1,2	1,8	1,6

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Ο «ελληνικός ευρωσκεπτικισμός» ενισχύεται από τις διεθνείς εξελίξεις και, πιο συγκεκριμένα, από τη διεθνή ισχύ της Γερμανίας και από την αντίληψη περί «γερμανικής Ευρώπης». Είναι τέτοια η αρνητική εικόνα της Γερμανίας και των Γερμανών στην ελληνική κοινή γνώμη, που θα μπορούσαμε εύκολα να ισχυριστούμε ότι ο παραδοσιακός αντιαμερικανισμός αντικαταστάθηκε από τον αντιγερμανισμό. Σε πρόσφατη έρευνα του ΕΛΙΑΜΕΠ (Μάρτιος 2017) και της Μονάδας Ερευνών Κοινής Γνώμης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, οι ερωτώμενοι απαντούσαν κατά 56% ότι είχαν αρνητικά αισθήματα στο άκουσμα της λέξης «Γερμανία», ενώ όσοι δήλωναν ότι είχαν θετική γνώμη ήταν μόλις στο 18,5%. Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος, ας επισημανθεί ότι στην ίδια έρευνα η αρνητική διάθεση έναντι των ΗΠΑ περιορίζεται στο 34% του πληθυσμού¹³. Η ίδια ακριβώς εικόνα αποτυπώνεται και στην πρόσφατη έρευνα της διαΝΕΟσις (Δεκέμβριος 2016). Με άλλα λόγια, οι Γερμανοί όχι μόνο συνιστούν για την ελληνική κοινή γνώμη έναν από τους πλέον αντιπαθητικούς λαούς, αλλά η αντιπάθεια προς αυτούς συσχετίζεται με τη στάση έναντι της Ε.Ε. και ενδεχομένως την επηρεάζει. Χαρακτηριστικά, το ποσοστό εκείνων που έχουν αρνητική γνώμη για τους Γερμανούς αυξάνει ραγδαία μεταξύ όσων δεν αποτιμούν θετικά τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. Μάλιστα, όσο περισσότερο κανείς τρέφει αισθήματα αντιπάθειας για τους Γερμανούς, τόσο περισσότερο προβαίνει σε αρνητική αποτίμηση για την Ε.Ε.

¹³ ΕΛΙΑΜΕΠ - Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, «Έρευνα σχετικά με το "μακεδονικό ζήτημα" και την άποψη των Ελλήνων για την εξωτερική πολιτική της χώρας», 29/2-3/3-2016.

Πίνακας 9: Θα ήθελα να μου Πείτε εάν για Εσάς Προσωπικά Αντιπροσωπεύει κάτι «Καλό» ή κάτι «Κακό»:

	Γερμανοί	Αμερικάνοι	Εβραίοι	Τούρκοι	Ρώσοι
Κάτι καλό	36,4	49,7	44,4	28,0	77,4
Κάτι κακό	52,7	37,6	37,9	62,3	10,7
Δ.Ξ. / Δ.Α.	10,8	12,7	17,7	9,7	11,9

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες» Δεκέμβριος 2016.

Πίνακας 10: Σχέση Ανάμεσα στην Αποτίμηση της Συμμετοχής της Χώρας στην Ε.Ε. και την Εικόνα των Γερμανών.

		Καλό - κακό [Γερμανοί]		
		Καλό	Κακό	Δ.Ξ. / Δ.Α
1. (ΚΟ) Θεωρείτε ότι η συνολική αποτίμηση από τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. είναι...	Θετική	52,1%	34,9%	13%
	Μάλλον Θετική	41%	50,3%	8,7%
	Αρνητική	17,9%	72,3%	9,8%
	Μάλλον Αρνητική	29,1%	59,7%	11,2%
	Δ.Ξ. / Δ.Α.	21,1%	68,4%	10,5%
Σύνολο		36,4%	52,7%	10,8%

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Το ευρωσκεπτικιστικό ρεύμα έλκεται από ένα διεθνές πρότυπο, και αυτό είναι η Ρωσία, και πιθανώς και από έναν ηγέτη, τον Πούτιν, ή από ένα είδος ηγεσίας που θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε «βοναπαρτική» (άμεσα εκλεγμένος αυταρχικός ηγέτης). Η Ρωσία και οι Ρώσοι έχουν υψηλή δημοφιλία: περίπου το 80% της κοινής γνώμης θεωρεί πως εκφράζουν κάτι θετικό (που στις μέρες μας ξεπερνά αυτήν της Σερβίας και των Σέρβων, για τους οποίους η ελληνική κοινή γνώμη κατέγραφε υψηλά ποσοστά συμπάθειας). Επιπλέον, για το ένα τρίτο περίπου των Ελλήνων φαίνεται ότι η Ρωσία θα μπορούσε να θεωρηθεί μια αξιόπιστη εναλλακτική λύση.

B3. Το Ευρώ

Η πρόσληψη του ευρώ από την ελληνική κοινή γνώμη παρουσίασε διακυμάνσεις. Τον αρχικό ενθουσιασμό με την εισαγωγή του ως νομίσματος διαδέχτηκε, στα μέσα του 2000, ο σκεπτικισμός. Στη συνέχεια η οικονομική κρίση του 2009 και η υπογραφή του πρώτου μνημονίου το 2010, όχι μόνο δεν υπονόμισαν τη δημοφιλία του ευρώ, αλλά αντίθετα φαίνεται πως την ενίσχυσαν ή, έστω, τη σταθεροποίησαν. Μπορεί να δείχνει αντιφατικό, αλλά δεν είναι. Με βάση τα στοιχεία της Public Issue, την άνοιξη του 2011, κι ενώ είχε ξεσπάσει η κρίση και υπογραφεί ήδη το πρώτο μνημόνιο, η αποδοχή του ευρώ κινούνταν λίγο κάτω από το 60%, με τους δύο στους τρεις ερωτώμενους (66%) να απορρίπτουν το ενδεχόμενο εγκατάλειψης του

ευρώ και επιστροφής στη δραχμή, εκτιμώντας ότι μια παρόμοια μεταβολή θα επιδείνωνε την κατάσταση της χώρας. Μάλιστα, υπέρ της επιστροφής στη δραχμή τασσόταν μόλις το 16%¹⁴. Σύμφωνα με τα στοιχεία εκείνης της έρευνας, οι περισσότεροι ευάλωτες κοινωνικά ομάδες του πληθυσμού έδειχναν να υποστηρίζουν το ενιαίο νόμισμα. Αυτό, όπως θα φανεί στη συνέχεια, θα μεταβληθεί, και μάλιστα σε σημαντικό βαθμό, καθώς μετά από κάποια χρόνια ύφεσης θα είναι κυρίως οι ευάλωτες ομάδες που θα αρχίσουν να σκέφτονται την αποχώρηση από το ευρώ.

14. Γ. Μαυρής, «Μόνο το 16% επιθυμεί επιστροφή στη δραχμή», *Η Καθημερινή*, 22-05-2011.

Η άνοδος του ΣΥΡΙΖΑ στη διακυβέρνηση και η αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους Ευρωπαίους εταίρους δεν επηρέασαν -αρχικά τουλάχιστον- τη στάση των Ελλήνων έναντι του ευρώ. Στην πρώτη μάλιστα φάση, μπορεί να αναφερθεί ότι συνέβη σχεδόν το αντίθετο: ενισχύθηκαν τα αισθήματα υπέρ της παραμονής στο ευρώ. Τον Απρίλιο του 2015 η έρευνα της διαΝΕΟσις έδειξε ότι σχεδόν τρεις στους τέσσερις θεωρούσαν πως θα ήταν καλύτερα να παραμείνουμε στο ευρώ. Ακόμη και κατά τη διάρκεια των ημερών του δημοψηφίσματος η θέση υπέρ της παραμονής στο ευρώ υποστηριζόταν από ποσοστό κοντά στο 75%¹⁵.

15. Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης του ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, έρευνες 30-6/5-7/2015.

Οι δραματικές εξελίξεις μετά το δημοψήφισμα, η περαιτέρω επιδείνωση των οικονομικών μεγεθών της χώρας και του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων, καθώς και η συνακόλουθη ενίσχυση της απαισιοδοξίας και της αβεβαιότητας, μείωσαν σημαντικά το ποσοστό εκείνων των πολιτών που υποστηρίζουν το ενιαίο νόμισμα, έναντι της εναλλακτικής που είναι η επιστροφή στη δραχμή.

Στην έρευνα της διαΝΕΟσις του Δεκεμβρίου 2016 το ποσοστό υπέρ του ευρώ, αν και συνέχισε να είναι πλειοψηφικό, έπεσε στο 59,7%. Σε μερικές μάλιστα κοινωνικές ομάδες, η προοπτική επιστροφής στη δραχμή αποτελεί πλέον πλειοψηφικό ρεύμα ή πολύ ισχυρή μειοψηφία. Ιδιαίτερα για τις ασθενείς κοινωνικά ομάδες, η προοπτική επιστροφής στη δραχμή δεν αποτελεί πλέον ανησυχητική εξέλιξη. Για παράδειγμα, αυτοί που δηλώνουν ότι δεν μπορούν να τα βγάλουν πέρα επιθυμούν την επιστροφή στο εθνικό νόμισμα σε ποσοστό 50% (έναντι 43%). Οι αγρότες επίσης επιθυμούν την επιστροφή στη δραχμή σε ποσοστό 43% (έναντι 52%, που επιθυμούν την παραμονή στο ευρώ). Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο ευρώ και στην ιδεολογικο-πολιτική τοποθέτηση, η επιστροφή στη δραχμή είναι πλειοψηφικό ρεύμα μόνον ανάμεσα σε όσους δηλώνουν αριστεροί (49,5% υπέρ της επιστροφής, έναντι 39% υπέρ της παραμονής).

Όπως δείχνουν τα πράγματα, προς το παρόν το ευρώ παραμένει για την πλειοψηφία των Ελλήνων ένα σημείο αναφοράς, που σχετίζεται με τη σταθερότητα και την αποφυγή ακραίων οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Μάλιστα, η πλειοψηφία της κοινής γνώμης θεωρεί πως η ένταξή μας στην ευρωζώνη δεν ευθύνεται καθόλου -ή ευθύνεται λίγο- για τη σημερινή κρίση (24,4% και 32,7% αντίστοιχα). Επιπλέον, περίπου το 60% των Ελλήνων

πιστεύει πως και σε δέκα χρόνια από σήμερα ότι η Ελλάδα θα συνεχίσει να είναι μέλος της Ε.Ε. και να ανήκει στην ευρωζώνη, στοιχείο που καταδεικνύει την ηγεμονική θέση της φιλοευρωπαϊκής μερίδας στην ελληνική κοινωνία.

Όμως, η σχέση των Ελλήνων με το ενιαίο νόμισμα απέχει πλέον πολύ από τα αισθήματα ενθουσιασμού της αρχικής περιόδου. Για πολλούς το ευρώ δείχνει να συνιστά κυρίως ένα είδος συνόρου, ένα πλαίσιο ασφάλειας που εμποδίζει την περαιτέρω επιδείνωση της θέσης τους ή την εγκατάλειψη της χώρας στην αβεβαιότητα.

Πάντως, η εικόνα αυτή υπέρ του ευρώ και της θέσης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση που έχει διαμορφωθεί στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη για πάντα. Μπορεί να ανατραπεί στην πορεία, εφόσον επιδεινωθεί περαιτέρω η οικονομία και οι πολίτες χάσουν τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Και σε αυτό το ζήτημα τα δεδομένα δεν είναι απολύτως αισιόδοξα σήμερα. Το 60% των πολιτών πιστεύει πως η χώρα δεν θα έχει βγει από την κρίση σε δέκα χρόνια από σήμερα, παρότι το ίδιο περίπου ποσοστό θεωρεί πως δεν θα είναι σε ισχύ τότε τα «capital controls».

Πίνακας 11: Για εσάς Προσωπικά θα ήταν Καλύτερα (σε %)

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Να παραμείνουμε στο Ευρώ	73,9	65,3	59,7
Να επιστρέψουμε στη Δραχμή	20,7	28,5	32,6
Δ.Ξ. / Δ.Α.	5,4	6,2	7,7

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

B4. Συμπεράσματα

Ποια είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από όλα τα παραπάνω; Πιο συγκεκριμένα, ποια είναι τα καινούρια πράγματα που μαθαίνουμε από τις έρευνες της διαΝΕΟσις τα τελευταία δύο χρόνια; Θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν καλά και κακά νέα. Ας ξεκινήσουμε από τα καλά.

Κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, και ιδιαίτερα τα τελευταία 35 περίπου χρόνια, που είμαστε μέλη της ΕΟΚ και στη συνέχεια της Ε.Ε., ο ευρωπαϊσμός παραμένει πλειοψηφικό ρεύμα στην ελληνική κοινωνία. Ακόμη και στις πιο έντονες στιγμές της οικονομικής κρίσης, της κοινωνικής αναστάτωσης και της πολιτικής αβεβαιότητας, η ιδέα της αποχώρησης από την Ε.Ε. ήταν μειοψηφική στην ελληνική κοινωνία. Αυτό σε σημαντικό βαθμό οφείλεται και στο γεγονός ότι η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτέλεσε και αποτελεί μια πηγή παραγωγής ισχυρής «εθνικής αυτοπεποίθησης» για τους

Έλληνες πολίτες, που μέχρι πρόσφατα αισθάνονταν πως αυτό τους διαφοροποιούσε από όλους τους Βαλκάνιους γείτονές τους, οι οποίοι πάσχιζαν να εισέλθουν και αυτοί στην Ε.Ε.

Ο σταθερός φιλοευρωπαϊκός προσανατολισμός της ελληνικής κοινωνίας συνδέεται επίσης και με τη φυσιογνωμία της πολιτικής προσφοράς στη χώρα μας. Από τη δεκαετία του '80, οπότε το ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε τις θέσεις του περί αποχώρησης από την ΕΟΚ, καμία από τις κύριες πολιτικές δυνάμεις δεν αμφισβήτησε δομικά τη συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ακόμη και ο ΣΥΡΙΖΑ, που ανέπτυξε έναν ριζοσπαστικό «αντιμνημονιακό» λόγο, ουδέποτε τοποθετήθηκε υπέρ της αποχώρησης από την Ε.Ε. ή, ακόμη, και της εξόδου από το ευρώ, παρότι αρκετά στελέχη του ή ψηφοφόροι του είναι οπαδοί μιας τέτοιας εξέλιξης. Θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω τον όρο «ήπιος ή συγκρατημένος ευρωσκεπτικισμός» προκειμένου να περιγράψω τη στάση πολιτικών δυνάμεων όπως για παράδειγμα ο ΣΥΡΙΖΑ έναντι της Ε.Ε. Ο ανοικτός ευρωσκεπτικισμός της Άκρας Αριστεράς ή της Άκρας Δεξιάς δεν μπόρεσε ποτέ μέχρι σήμερα να εκφράσει περισσότερο από το ένα πέμπτο της ελληνικής κοινωνίας.

Όπως έχει επισημανθεί και από τον Γ. Μοσχονά στην προηγούμενη έρευνα, το φιλοευρωπαϊκό ρεύμα στηρίζεται στην κοινωνική συμμαχία των μεσαίων και των ανώτερων οικονομικο-κοινωνικών στρωμάτων, χαρακτηριστικό που απαντά πάνω-κάτω σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Πρόκειται για πληθυσμούς κατά βάση μορφωμένους, εξωστρεφείς και δυναμικούς. Ουσιαστικά, δηλαδή, μιλάμε για ανθρώπους που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο είδαν την παρουσία της Ε.Ε. στη ζωή της χώρας και την αποτίμησαν θετικά, πιθανώς γιατί αντιλήφθηκαν ότι και η δική τους ζωή βελτιώθηκε, λόγω και της συμμετοχής της χώρας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Το γεγονός ότι οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ελίτ στη μεγάλη τους πλειονότητα υποστήριξαν με θέρμη το ευρωπαϊκό εγχείρημα ερμηνεύει γιατί είναι τόσο εμπεδωμένη η παρουσία της χώρας μας στην Ευρώπη στην ελληνική συλλογική συνείδηση.

Τα καλά νέα όμως για το φιλοευρωπαϊκό ρεύμα δείχνουν να τελειώνουν κάπου εδώ. Ήδη από τα στοιχεία των ερευνών της διαNEOσις του 2015, ο Γ. Μοσχονάς επεσήμανε ότι η διαμόρφωση ενός σημαντικού και ιδιαίτερα συνεκτικού πυρήνα «σκληρού» ευρωσκεπτικισμού συνιστά τη δεύτερη μεγάλη τομή στην εξέλιξη των προτιμήσεων και των αξιακών προτεραιοτήτων των Ελλήνων. Το εν λόγω ρεύμα στερείται προς το παρόν κομματικής εκπροσώπησης, υπό την έννοια της ισχυρής εκπροσώπησης, ωστόσο η παρουσία του καταγράφεται με τρόπο εναργή και κρυστάλλινο. Ως τέτοιο, εκπροσωπεί μια στροφή στην κατανομή των απόψεων και των ιδεών για την Ευρώπη¹⁶. Μάλιστα, ο Μοσχονάς υπογραμμίζει, απολύτως ορθώς κατά τη γνώμη μου, ότι η άνοδος του ευρωσκεπτικισμού δεν πρέπει να θεωρηθεί πως είναι συγκυριακή. Πράγματι, λοιπόν, ο ευρωσκεπτικισμός αποτελεί ένα ανερχόμενο ιδεολογικό ρεύμα και στη χώρα μας, καθώς ολοένα και

16. Γ. Μοσχονάς, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες...», ό.π.

περισσότεροι Έλληνες αποτιμούν αρνητικά τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε., αλλά και την ίδια τη φυσιογνωμία της Ε.Ε. Η αρνητική στάση πολλών Ελλήνων έναντι της Ε.Ε. είναι αναμφίβολα συνδεδεμένη με την οικονομική κρίση, την αύξηση της ανεργίας και της φορολογίας καθώς και με τα μέτρα λιτότητας των τελευταίων χρόνων. Εξάλλου, μην αυταπατόμαστε, ο ευρωσκεπτικισμός, ο απομονωτισμός και η πολιτική των κλειστών αγορών συγκροτούν ένα ανερχόμενο ρεύμα διεθνώς· θα ήταν παράξενο να μην έφτανε και στη χώρα μας.

Ο ευρωσκεπτικισμός, που φαίνεται να κερδίζει συμπάθειες και στον χώρο του Κέντρου, συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με τον φόβο της παγκοσμιοποίησης, ο οποίος στην ελληνική περίπτωση είναι ιδιαίτερα υψηλός, καθώς περίπου 60% των Ελλήνων θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί κίνδυνο για τη χώρα μας και μόλις το 34% ευκαιρία. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως στην Ελλάδα συμβαίνει ό,τι και στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου ευρωσκεπτικισμός και αντι-παγκοσμιοποίηση συνιστούν συγκοινωνούντα ιδεολογικά ρεύματα, που εκπορεύονται από τις ίδιες ιδεολογικές πηγές και τα οποία σχετίζονται με τον ίδιο τύπο πολιτισμικών και οικονομικών ανησυχιών.

Ο ευρωσκεπτικισμός και η αντι-παγκοσμιοποίηση υποστηρίζονται κοινωνικά από τα λιγότερο μορφωμένα και γενικότερα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα, που δείχνουν να ζητούν μια επιστροφή στις κλειστές αγορές και στο εθνικό κράτος του προηγούμενου αιώνα. Η ιδέα της εμβάθυνσης της Ε.Ε. και των ανοιχτών αγορών δείχνει ότι δεν ενθουσιάζει την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας, η οποία φαίνεται να σημαδεύεται από αυτό που ο Ν. Μουζέλης παλιότερα ονόμασε «αμυντικός εθνικισμός»¹⁷. Με άλλα λόγια, στα μάτια ενός τμήματος της ελληνικής κοινωνίας το ελληνικό έθνος είναι διαρκώς απειλούμενο και βάλλεται πανταχόθεν. Η βασική απειλή, βέβαια, θεωρείται ότι προέρχεται από τις δυτικές αξίες του κοσμοπολιτισμού και της πολυπολιτισμικότητας (τώρα τελευταία και από το Ισλάμ). Προκειμένου να αναχαιτισθούν οι απειλές εναντίον της πατρίδας και να αναδειχθεί ξανά η εθνική κληρονομιά μας, προκρίνεται από κάποιους ένας αγώνας για την εθνική εγρήγορση, μια πολιτισμική σταυροφορία προς το εσωτερικό και μια «ασυμβίβαστη» εξωτερική πολιτική. Κάπως έτσι τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, η αναγραφή του θρησκευάτος στις αστυνομικές ταυτότητες και τα εξωτερικά θέματα ήρθαν στο κέντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης κατά τις δεκαετίες του '90 και του 2000.

Η κατάσταση όμως γίνεται πολύ περισσότερο πολύπλοκη και δυνητικά επικίνδυνη, όταν τα αισθήματα αδικίας στο συμβολικό επίπεδο διαπλέκονται με σοβαρά προβλήματα βιοτικού επιπέδου. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η συνύπαρξη των δύο παραπάνω στοιχείων αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα για την αποδυνάμωση της ευρωπαϊκής ιδέας και τη σταδιακή εγκατάλειψη του οράματος για μια ενωμένη Ευρώπη. Η οικονομική κρίση και η δυναμική παρουσία των «αγανακτισμένων» το 2011 συνέβαλαν σε μια ιδιότυπη χειραφέτηση και αντιευρωπαϊκή ριζοσπαστικοποίηση των συντη-

17. Ν. Μουζέλης, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994.

ρητικών ψηφοφόρων, υποβιβάζοντας τις διαφορές της φιλοευρωπαϊκής Δεξιάς με την Αριστερά προς όφελος του αντιευρωπαϊκού εθνολαϊκισμού.

Υπάρχουν όμως και άλλοι κίνδυνοι στον ορίζοντα. Πέρα από το έλλειμμα θετικών προσδοκιών για τη ζωή, που ενισχύει τον ευρωσκεπτικισμό, τα πράγματα θα επιδεινωθούν ριζικά αν αλλάξει ο χαρακτήρας της πολιτικής προσφοράς. Μέχρι τώρα η απουσία ενός ισχυρού ευρωσκεπτικιστικού κόμματος λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για τη θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη ή/και στο ευρώ. Είμαι απόλυτα πεπεισμένος ότι, αν μία από τις κύριες πολιτικές δυνάμεις παρουσίαζε μια πρόταση εξόδου από το ενιαίο νόμισμα και επιστροφή στο εθνικό νόμισμα, είναι εξαιρετικά πιθανό η στάση της ελληνικής κοινωνίας να αλλάζε.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Η Οικονομία και «Εμείς»: Η Αμφισβήτηση των Στερεοτύπων της Μεταπολίτευσης

Γ. Η Οικονομία και Εμείς: Η Αμφισβήτηση των Στερεοτύπων της Μεταπολίτευσης

Γ1. Η Κρίση Οφείλεται στις Δικές μας Αδυναμίες

Η Μεταπολίτευση χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως η πλέον ευτυχής περίοδος της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Από πολλές απόψεις, μπορεί κάποιος να συμφωνήσει με την παραπάνω διατύπωση. Κατ' αρχάς, υπήρξε μια περίοδος ειρηνική. Ουδέποτε στην ιστορία του 20ού αιώνα η Ελλάδα έζησε τόσες συνεχόμενες ειρηνικές δεκαετίες. Επιπλέον, η Μεταπολίτευση αποτέλεσε μια περίοδο ευημερίας. Το πολιτικό σύστημα, που απέτυχε παταγωδώς σε πολλά άλλα, πέτυχε για τρεις δεκαετίες να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής σταθερότητας. Με απλά λόγια, η Μεταπολίτευση ταυτίστηκε μέχρι το 2009 με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων και με την εντυπωσιακή μεγέθυνση του ΑΕΠ της χώρας.

Στο χρονικό πλαίσιο της Μεταπολίτευσης, η κυρίαρχη αντίληψη για την οικονομική ανάπτυξη ήθελε αυτή να συνδέεται με δύο ισχυρούς παράγοντες: το μεγάλο κράτος και τους πόρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι δύο αυτοί παράγοντες τροφοδοτούσαν τη ζήτηση (δημιουργία υποδομών) και ενίσχυαν την αγορά. Το μεγάλο κράτος, ως θεμελιώδες αναπτυξιακό υπόδειγμα, εισήχθη στη Μεταπολίτευση ήδη από τις κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή και τις μεγάλες κρατικοποιήσεις της δεκαετίας του '70. Στη συνέχεια αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '80, τόσο με την πολιτική «των προβληματικών επιχειρήσεων», όταν περίπου 40 βιομηχανικές επιχειρήσεις κρατικοποιήθηκαν (με αρκετές χιλιάδες διορισμούς υπαλλήλων σε αυτές), όσο και με τη διόγκωση του αριθμού των κρατικών δομών και των δημοσίων υπαλλήλων.

Στη συνέχεια η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε για δύο δεκαετίες, με το υπερδανεισμένο κράτος να συνιστά την «ατμομηχανή της ανάπτυξης», που εξασφάλιζε ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο σε μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Ακόμη και στα χρόνια της κρίσης και των μνημονίων, η Ελλάδα συνεχίζει να δαπανά μεγάλο μέρος των δημοσίων πόρων της για τη λειτουργία του δημοσίου τομέα. Σύμφωνα με έρευνα του Ελεγκτικού Συνεδρίου της Γαλλίας, που βασίζεται σε στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του ΟΟΣΑ για το έτος 2014, η Ελλάδα βρίσκεται στην έκτη θέση της

Ε.Ε. αναφορικά με το κόστος των δημοσίων υπαλλήλων, καθώς δαπανά το 12% του ΑΕΠ της για τη μισθοδοσία των δημοσίων λειτουργών της¹⁸.

Η όλη παραπάνω διαδικασία δεν εξελίχθηκε ερήμην των πολιτών, ούτε οι Έλληνες ήταν απαθείς μπροστά σε όλο αυτό. Το αντίθετο. Όπως σημειώνει ο Στ. Καλύβας, η ελληνική κοινωνία ασκούσε πίεση για την αύξηση της προστασίας, των παροχών και των υπηρεσιών εκ μέρους του κράτους, ενώ κάθε φοβισμένη προσπάθεια συμμαζέματος του δημοσιονομικού χάους καυτηριαζόταν ως νεοφιλελεύθερη αναληψία¹⁹. Οι ομάδες συμφερόντων διαμόρφωσαν ένα ισχυρό σώμα αντιλήψεων για το «συλλογικό εγώ», που οδηγούσε κάθε προσπάθεια περιορισμού του ρόλου του κράτους και των δαπανών του σε αποτυχία. Πέρα όμως από τον διογκωμένο ρόλο του κράτους, η ελληνική κοινωνία σε αγαστή συνεργασία με την πολιτική τάξη αντλούσε κρατικούς πόρους διαμέσου πρακτικών, όπως η φοροδιαφυγή²⁰.

Παρά τις συστηματικές προσπάθειες όλα αυτά τα χρόνια, από διάφορες πλευρές του πολιτικού φάσματος, να υποβαθμιστούν οι ευθύνες του πολιτικού συστήματος, αλλά και της ελληνικής κοινωνίας, και να συνδεθεί η οικονομική κρίση που βιώνει η Ελλάδα κυρίως με ξένες δυνάμεις, που υποτίθεται ότι απειλούν και υπονομεύουν τη χώρα, η ελληνική κοινή γνώμη δείχνει να έχει πλέον πειστεί ότι είναι πρωτίστως οι δικές μας αδυναμίες –ως πολιτικού συστήματος, οικονομίας, θεσμικού πλαισίου, αλλά και κοινωνικής νοοτροπίας και πρακτικής– που ευθύνονται για τη δυσχερή οικονομική κατάσταση μας. Ακόμη και στο ζήτημα του ρόλου του ευρώ στην ελληνική κρίση, όπως είδαμε και παραπάνω, η πλειονότητα των πολιτών θεωρεί ότι η ευθύνη του είναι μικρή ή ανύπαρκτη. Βέβαια, υπάρχει σαφής διασύνδεση ανάμεσα στον ευρωσκεπτικισμό και στην απόδοση ευθυνών για την κρίση στο ευρώ, καθώς αυτοί που κάνουν αρνητική αποτίμηση για τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. εκτιμούν σε ποσοστό 68% ότι η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη ευθύνεται πολύ για την κρίση.

Πίνακας 11: Η Ελλάδα Διέρχεται Εδώ και Κάποια Χρόνια μια Μεγάλη Οικονομική Κρίση. Θεωρείτε ότι η Κρίση κυρίως Οφείλεται στο Διεθνοποιημένο Οικονομικό Σύστημα και στους Ξένους ή στο Ελληνικό Σύστημα και σε Δικές μας Αδυναμίες (%)

	Απρίλιος 2015	Δεκέμβριος 2016
Στο διεθνοποιημένο σύστημα και στους ξένους	10,2	9,7
Στο ελληνικό σύστημα και σε δικές μας αδυναμίες	68,9	62,1
Και στα δύο (αυθόρμητα)	20,7	27,6
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,2	0,7

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

18. «Οι δημόσιοι υπάλληλοι και πόσο κοστίζουν», *The Huffington Post*, 22-12-2015, http://www.huffingtonpost.gr/2015/12/22/oikonomia-erevna-_n_8861664.html

19. Στ. Καλύβας, *Πού είμαστε και πού πάμε; Διατρέχοντας την κρίση (2009-2016) και στενίζοντας το μέλλον*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016, σελ. 54.

20. Καλύβας, *ό.π.*

Πίνακας 12: Πόσο Πιστεύετε πως Οφείλεται για την Κρίση (%):

	Η ανεπάρκεια και διαφθορά των ελληνικών κυβερνήσεων	Όλοι μας που συνηθίσαμε να καταναλώνουμε περισσότερα από όσο παράγουμε	Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη
Πολύ	93,6	76	41,4
Λίγο	5,7	16,4	32,7
Καθόλου	0,5	6	24,4
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,2	1,6	1,6

Πηγή: διαNEOσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Πίνακας 13: Σχέση «Ευρωσκεπτικισμού» και Απόδοσης Ευθυνών για την Κρίση στο Ευρώ

		2.4 Πόσο ευθύνεται για την κρίση: Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη			
		Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δ.Ξ. / Δ.Α.
Η συνολική αποτίμηση από τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. είναι...	Θετική	15,2%	35,9%	47,9%	1%
	Μάλλον Θετική	30,9%	40,9%	27,3%	0,9%
	Αρνητική	68,7%	19,6%	10,8%	0,9%
	Μάλλον Αρνητική	51,5%	35,3%	10,3%	2,9%
	Δ.Ξ. / Δ.Α.	25%	35%	30%	10%
Σύνολο		41,3%	32,8%	24,4%	1,5%

Πηγή: διαNEOσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι, όταν η ελληνική κοινωνία αναφέρεται στις ευθύνες του πολιτικού συστήματος, ξεκάθαρα εντοπίζει το βάρος στο πελατειακό σύστημα και στη διογκωμένη διαφθορά πρωτίστως της εκτελεστικής εξουσίας και των πολιτικών ελίτ, και όχι στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα που εγκαθιδρύθηκε κατά τη Μεταπολίτευση. Η δημοκρατία παραμένει υψηλά στο αξιακό ελληνικό σύστημα, παρά την πολιτική προσφορά αυταρχικών εναλλακτικών λύσεων κατά το τελευταίο διάστημα. Με άλλα λόγια, φαίνεται πως η χρεοκοπία συνέβαλε τα μέγιστα στην εμφάνιση της κρίσης αντιπροσώπευσης που μάστιζε την ελληνική πολιτική σκηνή, όμως αυτή η κρίση δεν εξελίχθηκε –ευτυχώς– σε βαθιά κρίση νομιμοποίησης.

Εντέλει, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει σήμερα, μετά από αρκετά χρόνια κρίσης, έναν υψηλό βαθμό συλλογικής αυτογνωσίας. Έστω κι αν δεν είναι σαφές πώς ακριβώς κατανέμει τις ευθύνες ανάμεσα στο εγχώριο πολιτικό προσωπικό, στις ομάδες συμφερόντων και στους Έλληνες πολίτες, είναι ξεκάθαρο ότι εντοπίζει τις αιτίες της άσχημης οικονομικής κατάστασης της χώρας κυρίως σε ενδογενείς αιτίες, και όχι σε ξένες δυνάμεις. Αυτό πιθανότατα εξηγεί και την αναιμική παρουσία εκείνων των πολιτικών δυνάμεων που συνεχίζουν να δαιμονοποιούν τον ρόλο των ξένων στη γέννηση της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας.

Γ2. Λιγότερους Φόρους, Παρακαλώ!

Η Ελλάδα αποτελεί μια χώρα με πολύ υψηλά ποσοστά φοροδιαφυγής και «μαύρης» οικονομίας για ευρωπαϊκή χώρα. Η φοροδιαφυγή είναι τόσο εμπεδωμένη ως πρακτική, ώστε οι πολίτες να διατείνονται σε ποσοστό περί το 70% (έρευνα διαΝΕΟσις Δεκέμβριος 2016) ότι όποιοι πιστεύουν πως θα παταχθεί αυτή η πρακτική είναι αφελείς.²¹

Αν και στην πλειοψηφία τους οι πολίτες έχουν την πεποίθηση ότι η φοροδιαφυγή είναι μια μορφή αντικοινωνικής συμπεριφοράς, πολλοί πιστεύουν πως είναι «θεμιτή άμυνα» απέναντι στη ληστρική φορολογική πολιτική του κράτους (περίπου το 40%) και ένας στους τρεις πιστεύει πως νομιμοποιείται να φοροδιαφεύγει, επειδή το ίδιο κάνουν και οι άλλοι όταν μπορούν. Μάλιστα, ανάμεσα στους ελεύθερους επαγγελματίες χωρίς πτυχίο πανεπιστημίου η παραπάνω θέση είναι πλειοψηφική. Η πλειονότητα εξάλλου θεωρεί ως κύρια αιτία της φοροδιαφυγής τους μεγάλους φόρους και την έλλειψη ανταποδοτικότητας από την πλευρά του κράτους.

Η συζήτηση για τη φορολογία στην Ελλάδα καταλήγει σε μια κοινή διαπίστωση: η φορολογία (άμεση και έμμεση) είναι υψηλή και σε πολλές περιπτώσεις εξοντωτική. Η γενικότερη απαίτηση λοιπόν εκ μέρους των πολιτών είναι η φορολογία να μειωθεί άμεσα. Στις έρευνες γνώμης που έχουν κατά καιρούς δει το φως της δημοσιότητας, η κοινή γνώμη καταγράφει με όλους τους τρόπους την επιθυμία της να μειωθούν οι φόροι επιτακτικά. Για παράδειγμα, σε πρόσφατη έρευνα το 46,5% των ερωτηθέντων απάντησαν ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να επιμείνει σε μείωση των φορολογικών συντελεστών και του ΦΠΑ, ακόμη κι αν αυτό θα προκαλούσε την αντίδραση των δανειστών και θα διακινδύνευε το πρόγραμμα στήριξης²². Όσον αφορά τον ΕΝΦΙΑ, μάλιστα η πλειοψηφία (59.5%) δεν θεωρεί καν ηθική και σωστή τη φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας ανεξαρτήτως ύψους²³. Σε άλλη έρευνα, στο ερώτημα «τι θα έκανε τους πολίτες να δουν το μέλλον με μεγαλύτερη αισιοδοξία;» ένας στους δύο σχεδόν απάντησε «η μείωση της φορολογίας», ένας στους τέσσερις «η προώθηση κάποιων βασικών μεταρρυθμίσεων» και μόλις ένας στους πέντε «η μείωση του ελληνικού δημόσιου χρέους»²⁴.

Όπως είδαμε και παραπάνω, για πολλούς Έλληνες μάλιστα, η σχέση μεταξύ υψηλής φορολογίας και φοροδιαφυγής είναι στενή. Αρκετοί εκτιμούν ότι οι άνθρωποι φοροδιαφεύγουν γιατί οι φόροι είναι μεγάλοι και δυσβάστακτοι, ενώ άλλοι θεωρούν ότι η φοροδιαφυγή πηγάζει από το αίσθημα πως ο πολίτης δεν παίρνει αντιστάθμισμα γι' αυτό που πληρώνει.

Η δυναμική αλλαγή στάσης της ελληνικής κοινωνίας αποτυπώνεται στο κρίσιμο ζήτημα που συνδέει τη φορολογία με το κράτος πρόνοιας. Η πλειονότητα των ερωτηθέντων, στο τελευταίο «κύμα» έρευνας της διαΝΕΟσις του Δεκεμβρίου 2016, πιστεύει πως πρέπει η φορολογία να είναι χαμηλή, έστω και αν θα έχει ως συνέπεια να περιοριστεί η κρατική

21. Σχετικά με τις αιτίες, την έκταση και τις προτάσεις αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής, βλ. μελέτη διαΝΕΟσις, «Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα», <http://www.dianeosis.org/research/tax-evasion/>

22. Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης, ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, 5-7 Οκτωβρίου 2016.

23. διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

24. Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης, ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, έρευνα για προτεινόμενες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, 7-10/1/2017, *Η Καθημερινή*, 27-1-2017.

μέριμνα. Πρόκειται πραγματικά για μια έκπληξη, αν αναλογιστεί κανείς τη θετική φόρτιση εννοιών όπως «κράτος πρόνοιας» και «σοσιαλισμός» στη χώρα μας (ή την υψηλή αποδοχή του «σουηδικού μοντέλου» διακυβέρνησης και κοινωνικού κράτους). Τι εξήγηση μπορεί να δώσει κανείς γι' αυτήν την εξέλιξη; Είναι πολύ πιθανό, έχοντας την πρόσφατη εμπειρία, οι Έλληνες να ταυτίζουν την υψηλή φορολογία όχι με το κράτος πρόνοιας αλλά με τη γενικότερη υποβάθμιση της ζωής τους.

Επιπλέον, υπάρχει καταγεγραμμένη μια σοβαρή κρίση εμπιστοσύνης ως προς τις πολιτικές ελίτ, που δείχνει ότι οι Έλληνες δεν εμπιστεύονται τις ελίτ και την κρατική γραφειοκρατία για να διαχειριστούν τους φόρους τους. Με άλλα λόγια, επειδή αισθάνονται πως είναι εξαιρετικά αβέβαιο η υψηλή φορολογία να διασφαλίσει ένα ποιοτικό και όχι σπάταλο και διεφθαρμένο κράτος πρόνοιας, προτιμούν να διαχειρίζονται οι ίδιοι τους πόρους τους, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει λιγότερη κρατική μέριμνα.

Πίνακας 14: Με Ποια από τις Παρακάτω Απόψεις Συμφωνείτε Περισσότερο;

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Πρέπει να υπάρχει υψηλή φορολογία και ισχυρό κράτος πρόνοιας για όλους	49,7	41,6	31,9
Πρέπει η φορολογία να είναι χαμηλή, έστω και αν υπάρχει λιγότερη κρατική μέριμνα	39,2	45,7	54,5
Δ.Ξ. / Δ.Α.	11,1	12,7	13,6

Πηγή: διαNEOσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Γ3. Τι είδους Κράτος Χρειαζόμαστε; Μικρότερο!

Το ζήτημα των σχέσεων του κράτους με την οικονομία έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη δημόσια συζήτηση όχι μόνο στα χρόνια της κρίσης αλλά και νωρίτερα. Μία από τις πιο σημαντικές αλλαγές που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στην ελληνική κοινωνία δείχνει να είναι η βαθμιαία εμπέδωση της ιδέας ότι το κράτος παρεμβαίνει υπερβολικά στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, μην επιτρέποντας σε αυτόν να δημιουργήσει πλούτο και θέσεις εργασίας. Ήδη από το 2015 η θέση αυτή ήταν πλειοψηφική (53,8%). Η πλειοψηφία διευρύνθηκε ενάμιση χρόνο αργότερα. Στην τελευταία έρευνα της διαNEOσις περίπου 61% των Ελλήνων αντιλαμβάνεται ως υπερβολικό τον ρόλο του κράτους στην οικονομία (Πίνακας 15).

Η παραπάνω θέση δείχνει να διατρέχει λίγο-πολύ όλες τις επαγγελματικές/κοινωνικές ομάδες. Μάλιστα, ακόμη και επαγγελματικές ομάδες που θεωρητικά τουλάχιστον τοποθετούνται περισσότερο φιλικά έναντι του κράτους (π.χ. δημόσιοι υπάλληλοι) εκτιμούν κατά πλειοψηφία ως υπερβολική την κρατική παρέμβαση στην οικονομία. Βεβαίως, όπως θα ανέμενε κανείς, οι

επιχειρηματίες και οι καταστηματαρχες είναι σχεδόν ομόφωνοι ως προς αυτό, ενώ δύο στους τρεις ελεύθερους επαγγελματίες μοιράζονται αυτήν τη θέση (βλ. Πίνακα 16). Επίσης, είναι ενδιαφέρον ότι μόνον όσοι δηλώνουν αριστεροί έχουν αντίθετη άποψη (37,9% όσοι θεωρούν υπερβολική την κρατική παρέμβαση, έναντι 51,6% της αντίθετης άποψης), αλλά και εδώ αυτό που εντυπωσιάζει είναι το υψηλό ποσοστό όσων πιστεύουν πως πράγματι το κράτος παρεμβαίνει υπερβολικά. Τέλος, η στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν δείχνει πως σχετίζεται με την άποψη για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία.

Πίνακας 15: Κάποιοι Θεωρούν ότι το Ελληνικό Κράτος Επεμβαίνει Υπερβολικά στην Οικονομία, Άλλοι ότι δεν Επεμβαίνει Αρκετά. Εσείς με Ποια από τις Δύο Απόψεις που θα σας Διαβάσω Συμφωνείτε Περισσότερο; (%)

	Απρίλιος 2015	Δεκέμβριος 2016
Το κράτος επεμβαίνει υπερβολικά	53,8	60,9
Το κράτος δεν επεμβαίνει αρκετά	42,4	32,1
Δ.Ξ. / Δ.Α.	3,8	7

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Πίνακας 16: Κάποιοι Θεωρούν ότι το Ελληνικό Κράτος Επεμβαίνει Υπερβολικά στην Οικονομία, Άλλοι ότι δεν Επεμβαίνει Αρκετά. Εσείς με Ποια από τις Δύο Απόψεις που θα σας Διαβάσω Συμφωνείτε Περισσότερο; (%)

	Δημόσιοι υπάλληλοι	Ιδ. υπάλληλοι	Ελεύθεροι επαγγελματίες-επιστήμονες	Ελ. Επαγγελματίες όχι επιστήμονες	Επιχειρηματίες/καταστηματαρχες
Το κράτος επεμβαίνει υπερβολικά	53,8	58,6	67,5	66,7	82,7
Το κράτος δεν επεμβαίνει αρκετά	39,3	34,8	22,8	27	13,5
Δ.Ξ. / Δ.Α.	6,8	6,6	9,6	6,3	3,8

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Πίνακας 17: Στάση Έναντι της Ε.Ε. και Θέση για τον Ρόλο του Κράτους στην Οικονομία

		Παρέμβαση του κράτους στην οικονομία		
		Το κράτος επεμβαίνει υπερβολικά	Το κράτος δεν επεμβαίνει αρκετά	Δ.Ξ. / Δ.Α.
Η συνολική αποτίμηση από τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. είναι	Θετική	68,7%	22,6%	8,7%
	Μάλλον Θετική	57,9%	36,7%	5,5%
	Αρνητική	60,8%	31,6%	7,5%
	Μάλλον Αρνητική	56,6%	37,9%	5,5%
	Δ.Ξ. / Δ.Α.	47,6%	38,1%	14,3%
Συνολικό		60,9%	32,2%	7,0%

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Συνεπώς, και με βάση τα παραπάνω, δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων τάσσεται υπέρ ενός μικρότερου κράτους, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της οικονομίας. Μάλιστα, για την ίδια περίπου πλειοψηφία (62,4%) η επιθυμία για μικρότερο κράτος συμβαδίζει με την πεποίθηση ότι η κατάργηση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων θα βελτιώσει την ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχει ο δημόσιος τομέας. Η θέση για κατάργηση της μονιμότητας συνδυάζεται από πολλούς με την αντίθεση σε μια αύξηση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών στο άμεσο μέλλον.

Πίνακας 18: Γενικά, για την Αντιμέτωπιση των Προβλημάτων της Οικονομίας, τι Είδους Κράτος, δηλαδή Δημόσιο Τομέα, κατά τη Γνώμη σας έχει Ανάγκη η Χώρα; (%)

Χρειαζόμαστε μεγαλύτερο δημόσιο τομέα	11,5
Χρειαζόμαστε μικρότερο δημόσιο τομέα	62,4
Χρειαζόμαστε το ίδιο με σήμερα μέγεθος δημοσίου τομέα	22,4
Δ.Ξ. / Δ.Α.	3,8

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Η μεγάλη πλειοψηφία της κοινής γνώμης αμφισβητεί ευθέως το προηγούμενο μοντέλο ανάπτυξης, που στηριζόταν στην επιλογή του κράτους να παράσχει χρήμα στην αγορά, αυξάνοντας μισθούς και συντάξεις, προκειμένου να αυξηθεί η κατανάλωση. Σχεδόν τρεις στους τέσσερις πολίτες πιστεύουν σε αυτή τη φάση ότι ο αποτελεσματικότερος τρόπος για να ανακάμψει η ελληνική οικονομία είναι το κράτος να δώσει κίνητρα για προσέλκυση και αύξηση των επενδύσεων, ιδιαίτερα των άμεσων ξένων επενδύσεων. Επιπλέον, οι πολίτες εκτιμούν ότι το κράτος πρέπει να υποστηρίξει τις εξαγωγές. Όταν αναφέρονται σε κίνητρα, οι πολίτες εννοούν κυρίως τα φορολογικά κίνητρα, αλλά όχι μόνο αυτά (π.χ. πάταξη της γραφειοκρατίας και της εχθρικής στάσης του κράτους έναντι της επιχειρηματικότητας).

Γενικότερα, οι ξένες επενδύσεις αντιμετωπίζονται θετικά από όλους σχεδόν τους πολίτες (84% υπέρ), καθώς εκτιμούν ότι δημιουργούν θέσεις εργασίας (92%) και φέρνουν νέες τεχνολογίες στη χώρας μας (89%), ενώ όσοι διαφωνούν -αν και με μικρότερη πλειοψηφία- εκτιμούν ότι καταπατούν την εθνική κυριαρχία (59%) και δεν σέβονται τα εργασιακά δικαιώματα (52,5%). Μάλιστα, οι πολίτες εκτιμούν σχεδόν ομόφωνα ότι ο τρόπος για να έρθουν ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα είναι να μειωθεί η φορολογία (85%). Τέλος, σχεδόν ομόφωνα επίσης θεωρούν ότι οι γειτονικές χώρες έχουν κάνει περισσότερα πράγματα για να προσελκύσουν επενδύσεις (83%).

Είναι χαρακτηριστικό ότι και σε άλλες έρευνες εντοπίζεται παρόμοια διάθεση εκ μέρους των πολιτών. Σε ερώτηση εάν θα συμφωνούσαν με την

εγκατάσταση μιας μεγάλης εταιρείας νέων τεχνολογιών στη χώρα μας, όπως για παράδειγμα η Apple, υπό την προϋπόθεση μείωσης του φορολογικού συντελεστή κάτω από το όριο του 10%, το 58,5% θα συμφωνούσε, έναντι μόλις του 29,5% που θα διαφωνούσε²⁵. Η εμπειρία δείχνει ότι οι επιχειρήσεις φεύγουν από τη χώρα μας για μία σειρά από λόγους. Η υψηλή φορολογία σίγουρα είναι ένας από αυτούς.

25. Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης, ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, 5-7 Οκτωβρίου 2016.

Γ4. Η Κοινωνία Αλλάζει Υπόδειγμα Σκέψης

Η παρατεταμένη οικονομική ύφεση που η χώρα μας βιώνει την τελευταία δεκαετία επηρεάζει βαθιά την ελληνική κοινωνία και αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο αυτή σκέφτεται τα πράγματα. Περισσότερο από ό,τι σε οποιονδήποτε άλλον τομέα της δημόσιας ζωής, στο πεδίο της οικονομίας η κοινή γνώμη δείχνει να μεταβάλλει τις αντιλήψεις της και να ανατρέπει παγιωμένες ιδέες και νοοτροπίες.

Η σημαντική μεταβολή αφορά πιο συγκεκριμένα τον ρόλο και το μέγεθος του κράτους και την ανάγκη αυτό να καταστεί μικρότερο και περισσότερο λειτουργικό. Από μια άποψη, οι πολίτες δείχνουν να είναι φιλικότεροι σε σχέση με το παρελθόν προς τους «ανοιχτούς θεσμούς» (inclusive institutions). Ανοικτοί θεσμοί, σύμφωνα τους Νταρόν Ατζέμογλου και Τζέιμς Α. Ρόμπινσον, είναι εκείνοι που επιτρέπουν και ενθαρρύνουν τη συμμετοχή της μεγάλης μάζας των πολιτών στις οικονομικές δραστηριότητες, ώστε να χρησιμοποιούν τις δεξιότητες και το ταλέντο τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αλλά και να κάνουν τις επιλογές που θέλουν. Για να είναι ανοικτοί, οι οικονομικοί θεσμοί πρέπει να προστατεύουν την ατομική ιδιοκτησία, να διασφαλίζουν ίσους όρους ανταγωνισμού, να μη βάζουν εμπόδια στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων και να δίνουν στα άτομα την ελευθερία πραγματικής επιλογής της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, ανοίγοντας το παιχνίδι σε κατά το δυνατόν μεγαλύτερα στρώματα της κοινωνίας. Αντίθετα, ως «κλειστούς θεσμούς» (exclusive institutions) ορίζουν εκείνους που έχουν τις αντίθετες ιδιότητες με τους ανοιχτούς και διέπονται από τη λογική της απόσπασης εισοδημάτων και πλούτου από ένα τμήμα της κοινωνίας προς όφελος κάποιου άλλου. Στο διάσημο βιβλίο τους, *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη*, οι Ατζέμογλου και Ρόμπινσον υποστηρίζουν ότι οι ανοικτοί οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί αποτελούν τη βάση για την επιτυχία ενός έθνους²⁶.

26. D. Acemoglu, J.A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη. Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, Αθήνα, Λιβάνης, 2012, σελ. 90.

Πολλοί Έλληνες πιστεύουν πλέον ακράδαντα ότι το κράτος, αφού για δεκαετίες διήγε μια σπάταλη και διεφθαρμένη ζωή, αποσπώντας πλούτο από συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού και μοιράζοντάς τον αυθαίρετα προς τα εκεί που οι πελατείες του το κατνύθυναν, τώρα που τελείωσαν οι δυνατότητες ανεξέλεγκτου δανεισμού, εξοντώνει τους κατοίκους της χώρας με υψηλούς φόρους. Στη βάση αυτής της εκτίμησης, η πεποίθηση των πολιτών είναι ότι υπάρχει αναγκαιότητα για περιορισμό του κράτους, τόσο σε επίπεδο δομών όσο και σε εύρος παρεμβάσεων στις οικονομικές συναλλαγές και στην εργασία.

Η υψηλή φορολογία είναι σήμερα το νούμερο ένα ζήτημα στην οικονομική ατζέντα της ελληνικής κοινής γνώμης. Οι υψηλοί -άμεσοι και έμμεσοι- φόροι αποτελούν πραγματική γάγγραινα τόσο για τα νοικοκυριά όσο και για τις επιχειρήσεις, που αισθάνονται πως το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους μετατρέπεται σε κρατικές δαπάνες. Οι Έλληνες αισθάνονται πως δουλεύουν για να πληρώνουν φόρους στο κράτος ή, όπως συχνά λέγεται, έχουν ως συνέταιρό τους το κράτος²⁷.

²⁷. Π. Μανδραβέλης, «Δουλεύοντας για το κράτος», *Η Καθημερινή*, 5-6-2016.

Είναι προφανές ότι αυτή η κατάσταση προκαλεί έντονη δυσφορία. Οι πολίτες βλέπουν στην καθημερινότητά τους ότι άνθρωποι και επιχειρήσεις αναχωρούν κάθε μέρα από τη χώρα μας, για να εγκατασταθούν σε γειτονικά κράτη, ή και σε πιο μακρινά, που τους δίνουν περισσότερες δυνατότητες. Επιπλέον, γίνεται αντιληπτό ότι το σπάταλο κράτος εμποδίζει την οικονομική ανάκαμψη με τις κακές λειτουργίες του και με το υπερβολικό μέγεθός του.

Εξαιτίας των παραπάνω βιωμάτων, διαδίδονται ολοένα και περισσότερο απόψεις που θέλουν τον περιορισμό του ρόλου του κράτους στην οικονομία, στη μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει μικρότερο κράτος πρόνοιας. Είναι προφανές ότι, συγκρίνοντας με τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης, μοιάζει σαν να βρισκόμαστε σε άλλη εποχή.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Εμείς και οι «Άλλοι»: Το Προσφυγικό και η Μετανάστευση ως Νέο Ζήτημα

Δ. Εμείς και οι «Άλλοι»: Το προσφυγικό και η Μετανάστευση ως νέο Ζήτημα²⁸

28. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των απόψεων των Ελλήνων για το προσφυγικό ζήτημα, βλ. «Το προσφυγικό πρόβλημα και οι Έλληνες», διαΝεοσις, Φεβρουάριος 2016, http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/immigration_04.pdf

Δ1. Πριν από την Προσφυγική κρίση

Ως γνωστόν, η Ελλάδα, σε αντίθεση με τις πιο ισχυρές και ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ήταν για πολλές δεκαετίες ένα κράτος που «εξήγε» μετανάστες. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πολλά κύματα εξόδου καταγράφηκαν με κατεύθυνση την Ευρώπη, την Αμερική και την Αυστραλία. Το τελευταίο μεγάλο κύμα Ελλήνων μεταναστών, των δεκαετιών του 1950 και του 1960 (κυρίως προς τη Γερμανία και την Αυστραλία), αποτέλεσε στην εθνική συλλογική μνήμη σχεδόν τραυματική εμπειρία και σίγουρα πάντως βιώθηκε με ισχυρή συναισθηματική φόρτιση, και μάλιστα μαζικής φύσεως, ιδιαίτερα από τα λαϊκά στρώματα που αντιμετώπισαν το πρόβλημα εντονότερα. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι η μετανάστευση καταγράφηκε στο επίπεδο της μαζικής κουλτούρας, μέσα από τα τραγούδια του Καζαντζίδη και άλλων καλλιτεχνών, που έγιναν μεγάλες εμπορικές επιτυχίες.

Η Ελλάδα έγινε, πραγματικά, χώρα υποδοχής μεταναστών προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, και κυρίως μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών χωρών. Παρότι ήδη από τα τέλη του 1970 και τις αρχές του 1980 είχαν καταγραφεί μεταναστευτικοί πληθυσμοί στη χώρα μας, κυρίως στην Αθήνα (Πολωνοί, Αφρικανοί, Παλαιστίνιοι κ.ά.), ο μικρός όγκος τους και ο εσωστρεφής χαρακτήρας αυτών των κοινοτήτων τούς έκανε να περνούν σχεδόν απαρατήρητοι από τον μέσο Έλληνα. Στην πραγματικότητα, η ελληνική κοινή γνώμη πρωτοήρθε σε επαφή με τους μετανάστες στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '90, όταν μεγάλος αριθμός μεταναστών από την Αλβανία, τη Βουλγαρία και άλλες βαλκανικές χώρες, αλλά και από κράτη της πρώην ΕΣΣΔ, έφθασαν εδώ.

Η απογραφή του 2001 κατέγραψε περίπου 760 χιλιάδες μετανάστες από περίπου 195 χώρες. Στην πλειοψηφία τους, περίπου το 60% εξ αυτών, επρόκειτο κυρίως για Αλβανούς μετανάστες που είχαν έρθει στην Ελλάδα για αναζήτηση εργασίας και οι οποίοι βαφτίστηκαν ως «λαθρομετανάστες». Μετά από ένα πολύ σύντομο «μήνα του μέλιτος», όταν και καταγράφηκαν συγκινητικές σκηνές αλληλεγγύης προς αυτούς τους ανθρώπους (που αρχικά παρουσιάστηκαν από το πολιτικό προσωπικό ως «τα αδέρφια μας οι

Βορειοπειρώτες»), δεν άργησαν να εμφανιστούν προβλήματα συνύπαρξης και ενσωμάτωσης σε μια απροετοίμαστη κοινωνία υποδοχής. Γενικότερα, στην ελληνική κουλτούρα της δεκαετίας του '90 ο Αλβανός μετανάστης συνδέθηκε με την απόλυτη φτώχεια, τη μικρή εγκληματικότητα (κλοπές), το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, την προσωρινή και ανασφάλιστη χειρωνακτική εργασία και, τέλος, με το αίσθημα απειλής και ανασφάλειας που ένιωθαν οι άνθρωποι, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο χώρα. Στις ειδήσεις των πρωτοεμφανιζόμενων τότε ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών, η εικόνα του Αλβανού μετανάστη ταυτίστηκε με το έγκλημα και τις επιθέσεις εναντίον της ζωής και της περιουσίας, ενώ τροφοδότησε την ανάπτυξη αρνητικών στερεοτύπων που κυριαρχούν έως σήμερα²⁹.

Ωστόσο, στη συνέχεια, όταν ο «Αλβανός κακοποιός» έφυγε σταδιακά από την ατζέντα των ΜΜΕ και έπαψε να απασχολεί την κοινή γνώμη, ένα σημαντικό τμήμα των Αλβανών μεταναστών ενσωματώθηκαν αρμονικά στην ελληνική κοινωνία, μένοντας μόνιμα και κάνοντας οικογένειες στην Ελλάδα, ενώ ένα άλλο σημαντικό τμήμα αυτών των ανθρώπων, εξαιτίας της ανεργίας που προκάλεσε η κρίση, επέστρεψαν στην Αλβανία³⁰. Εντούτοις, οι Αλβανοί παρέμειναν ανεπιθύμητοι για ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων, που συνεχίζουν να τους βλέπουν με καχυποψία ή και ως απειλή³¹. Σύμφωνα μάλιστα με την πρόσφατη έρευνα της διαΝΕΟσις, σχεδόν 4 στους 10 πολίτες (39,1%) απαντούν ότι δύσκολα θα προσλάμβαναν ένα άτομο αλβανικής καταγωγής³². Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι σε αυτήν την αρνητική πρόσληψη της εικόνας των Αλβανών στη χώρα μας παίζουν τον ρόλο τους και οι ιστορικά δύσκολες ελληνοαλβανικές σχέσεις.

Όπως και να έχει, δύο δεκαετίες μετά την άφιξη του πρώτου μεγάλου κύματος μεταναστών στη χώρα, το ζήτημα παρέμενε ακανθώδες για την ελληνική κοινωνία, που συνέχιζε να το αντιμετωπίζει με επιφυλάξεις, αν όχι με άρνηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2008, λίγο πριν ξεσπάσει η κρίση, σε έρευνα κοινής γνώμης για τη μετανάστευση αποτυπωνόταν ότι περίπου δύο στους τρεις (65%) θεωρούσαν ότι οι ξένοι που έχουν έρθει για να εργαστούν στη χώρα μας είναι περισσότεροι από όσο έπρεπε, ενώ η πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας (54%) εκτιμούσε ότι η μετανάστευση «μάλλον βλάπτει» την Ελλάδα, ενώ μόλις το 23% θεωρούσε ότι «μάλλον ωφελεί». Στην ίδια έρευνα, περίπου ένας στους δύο ερωτώμενους (47%) εκτιμούσε ότι η μετανάστευση βλάπτει, γιατί αλλάζει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία (71%) θεωρούσε ότι η μετανάστευση αυξάνει την εγκληματικότητα³³.

Δ2. Το Προσφυγικό και Μεταναστευτικό Ζήτημα Μετά την Κρίση

Η όξυνση του προσφυγικού προβλήματος το 2015, εξαιτίας του πολέμου στη Συρία, που ξεκίνησε το 2011, είχε σοβαρές επιπτώσεις για τη χώρα μας. Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, το 2015 περίπου ένα εκατομμύριο άνθρωποι έφτασαν στην Ευρώπη μέσω της Με-

²⁹. L. Tsaliki, K. Chandrinos, "How does the word Albanian make you feel? A case study in the representation of the Albanian ethnic minority within the Greek media", LSE Conference Paper, 2008.

³⁰. Η απογραφή του 2011 στην Αλβανία έδειξε ότι περίπου 139.827 Αλβανοί έχουν επιστρέψει κατά την περίοδο 2001-2011, εκ των οποίων η πλειοψηφία ήταν άνδρες προερχόμενοι από την Ελλάδα. Βλ. Έντα Γκέμνι, «Η Ατελής Τροχιά της Αλβανικής Μετανάστευσης στην Ελλάδα», ΕΛΙΑΜΕΠ, 2015.

³¹. I. Armakolas, G. Siakas, "Greek Public Opinion and Attitudes towards the 'Name Dispute' and the Former Yugoslav Republic of Macedonia", Research Report, ELIAMEP-PORU University of Macedonia, 2016.

³². ΔιαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

³³. Public Issue, Έρευνα για τη Μετανάστευση, 6-11/3/2008.

σογείου, κυρίως στην Ελλάδα και στην Ιταλία. Στην Ελλάδα περισσότεροι από 850.000 άνθρωποι έφτασαν παράτυπα μέσω της θαλάσσιας οδού.

Έτσι, από τις αρχές του 2015, και ιδιαίτερα από το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, στην ατζέντα των ΜΜΕ το προσφυγικό ζήτημα συναγωνίστηκε σε σημασία την οικονομική κρίση της χώρας. Το θέμα θεωρείται για την ελληνική κοινή γνώμη ως ένα κρίσιμο, «καυτό» ζήτημα που την απασχολεί πολύ. Σε έρευνα που είχε διεξαγάγει η Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης του ΠΑΜΑΚ τον Σεπτέμβριο 2016, το 90% των ερωτώμενων απάντησε ότι το ζήτημα είναι πολύ σημαντικό, τοποθετώντας το ψηλότερα από ζητήματα, όπως η διαφθορά και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Πίνακας 19: Για εσάς Προσωπικά, Χρησιμοποιώντας μια Κλίμακα από το 1 έως το 5, όπου το 1 Σημαίνει «Καθόλου Σημαντικό» και το 5 «Πολύ Σημαντικό», πόσο Σημαντικό είναι το Προσφυγικό Ζήτημα (σε %);

Καθόλου σημαντικό [1]	1,4
Λίγο σημαντικό [2]	1,2
Κάπως σημαντικό [3]	5,0
Αρκετά σημαντικό [4]	11,9
Πολύ σημαντικό [5]	79,8
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,3

Πηγή: Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης, ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, Σεπτέμβριος 2016

Παρά την -κατά γενική ομολογία- προσεκτική στάση των ΜΜΕ και την αποφυγή παρουσίασης του θέματος με λαϊκιστικούς όρους³⁴, το προσφυγικό ζήτημα επιδείνωσε την αρνητική στάση της ελληνικής κοινωνίας έναντι του μεταναστευτικού ζητήματος και των μεταναστών γενικότερα, ενώ αύξησε περαιτέρω τις ανησυχίες των Ελλήνων για το μέλλον.

Σύμφωνα με την έρευνα της διαΝΕΟσις τον Απρίλιο του 2015, το ποσοστό των Ελλήνων που θεωρούσε ότι ο αριθμός των μεταναστών στη χώρα μας τα τελευταία 10 χρόνια είναι υπερβολικά μεγάλος εκτοξεύθηκε στο 94,5%. Τον Δεκέμβριο του 2016 το ποσοστό αυτό έπεσε ελαφρώς στο 88,3%. Γενικότερα, έναν χρόνο μετά την έξαρση του προσφυγικού ζητήματος, αν και η αρνητική, σχεδόν πανικόβλητη στάση έχει κάπως καταλαγιάσει, τα βασικά μεγέθη δείχνουν την αρνητική στάση των πολιτών έναντι των μεταναστών, αλλά κυρίως την αβεβαιότητα, τον φόβο και την ανασφάλεια που επικρατεί σε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Η ελληνική κοινή γνώμη δεν αποτελεί κάποια ιδιαιτερότητα. Αντίθετα, ακολουθεί τις διεθνείς τάσεις των τελευταίων ετών, όπου ιδιαίτερα ο φόβος για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες είναι έντονος.

³⁴ St. Fotopoulos, M. Kaimaklioti, "Media discourse on the refugee crisis: on what have the Greek, German and British press focused?", *European View*, 2016.

Πίνακας 20: Η Παρουσία Μεταναστών στη Χώρα μας (όσοι δηλώνουν «Συμφωνώ» %)

	Απρίλιος 2015	Δεκέμβριος 2016
Αυξάνει την εγκληματικότητα	74,9	64,4
Αυξάνει την ανεργία	69,8	58
Έχει θετική οικονομική επίπτωση	34,6	34,4
Εμπλουτίζει τον πολιτισμό μας	29	33,7
Βοηθάει στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδας	23,8	25,4

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Σε αδρές γραμμές θα λέγαμε ότι η ελληνική κοινωνία χωρίζεται γύρω από το ζήτημα, με μια αναλογία δύο τρίτων προς ένα τρίτο, όπου η πλειοψηφία είναι αρνητική έναντι των μεταναστών και των προσφύγων και η μειοψηφία θετική ή ουδέτερη. Όπως παρατηρείται και διεθνώς, η στάση έναντι του μεταναστευτικού ζητήματος επηρεάζεται από δύο παράγοντες: την ηλικία και τη μόρφωση. Οι νεότεροι και πιο μορφωμένοι είναι γενικότερα περισσότερο ανοικτοί και φιλικοί έναντι των μεταναστών, ενώ οι πιο ηλικιωμένοι και λιγότερο μορφωμένοι εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά αρνητικής στάσης. Στο ζήτημα, για παράδειγμα, της συσχέτισης ανάμεσα στην ανεργία και στους μετανάστες, προκύπτει ότι οι νεότερες ηλικιακές ομάδες (18-24 και 25-39) κατά πλειοψηφία εκτιμούν ότι η παρουσία των μεταναστών δεν αυξάνει την ανεργία, σε αντίθεση με τους ανθρώπους άνω των 65 ετών που συμφωνούν με αυτήν τη θέση σε ποσοστό κοντά στο 80%. Ανάλογες διαφορές αποτυπώνονται πάνω-κάτω όταν παρατηρούμε τις απαντήσεις στο ίδιο ερώτημα με βάση τις μορφωτικές κατηγορίες. Στις δύο κατώτερες μορφωτικές κατηγορίες η μεγάλη πλειοψηφία θεωρεί ότι οι μετανάστες αυξάνουν την ανεργία. Η πλήρης αντιστροφή βρίσκεται ανάμεσα σε όσους είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων σπουδών. Είναι σαφές ότι οι δύο παραπάνω μεταβλητές (συχνά συνεπικουρούμενες από τον τόπο κατοικίας, το εισόδημα και την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση) διαμορφώνουν τον βαθμό που κάποιος είναι «ανοικτός» ή «κλειστός» στο ζήτημα της μετανάστευσης.

Πίνακας 21: Η Παρουσία των Μεταναστών Αυξάνει την Ανεργία (με βάση τις ηλικιακές κατηγορίες %)

	18-24	25-39	40-54	55-64	65 +
Συμφωνώ	26,5	36,5	47,8	56,0	66,2
Μάλλον συμφωνώ	13,2	13,2	8,3	7,5	11,8
Μάλλον διαφωνώ	14	14,5	11,8	8,3	6,6
Διαφωνώ	46,3	35,8	31,5	27,8	15,4
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0	0	0,5	0,4	0

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Πίνακας 22: Η Παρουσία των Μεταναστών Αυξάνει την Ανεργία (με βάση το μορφωτικό επίπεδο %)

	Α' βάρθμια	Β' βάρθμια	Γ' βάρθμια	Μεταπτυχιακό-Διδακτορικό
Συμφωνώ	73,5	55,9	38,1	31,7
Μάλλον συμφωνώ	9,6	8,1	12,3	11,7
Διαφωνώ	2,9	7,4	14,2	20
Μάλλον διαφωνώ	14,0	28,2	35,2	36,6
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0	0,4	0,2	0

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Πέρα όμως από τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των προαναφερόμενων κοινωνικών κατηγοριών, εμφανίζεται ουσιώδης διαφορά στη στάση έναντι του προσφυγικού/μεταναστευτικού ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας. Η Βόρεια Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου, όπου εξάλλου έχουμε μεγάλο αριθμό μεταναστών και προσφύγων, παρουσιάζουν αισθητά εντονότερη αρνητική στάση σε σύγκριση με αυτήν της υπόλοιπης χώρας. Η διαφοροποίηση αυτή αφενός μας λέει σημαντικά πράγματα για τις δυστοκίες ικανοποιητικής αντιμετώπισης του θέματος εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού και αφετέρου κρούει τον κώδωνα του κινδύνου αναφορικά με την ενίσχυση ακραίων και ρατσιστικών συμπεριφορών σε τμήματα της χώρας με ισχυρή συγκέντρωση προσφυγικού ή μεταναστευτικού πληθυσμού.

Πίνακας 23: Η Παρουσία των Μεταναστών στη Χώρα μας Αυξάνει την Εγκληματικότητα (%)

	Σύνολο χώρας	Αττική	Β. Ελλάδα	Νησιά Αιγαίου
Συμφωνώ & Μάλλον συμφωνώ	64,4	57,7	72,3	72,6
Διαφωνώ & Μάλλον διαφωνώ	34,7	40,7	27,4	25,9
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,9	1,5	0,4	1,5

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Η κοινωνία η οποία θεωρεί ότι ο αριθμός των μεταναστών που ζουν στη χώρα είναι υπερβολικά μεγάλος, όταν ερωτάται για το τι πρέπει να γίνει με τους παράνομους μετανάστες, δεν μπορεί παρά να απαντά ότι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο θα πρέπει να φύγουν. Αυτή είναι η περίπτωση (και) της ελληνικής κοινής γνώμης. Περίπου 80% της ελληνικής κοινωνίας προτείνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουν τη χώρα - είτε να μετακινηθούν προς τη χώρα της επιλογής τους (38,3%) είτε να επιστρέψουν στις χώρες προέλευσής τους (39,7%). Μόνο το 20% πιστεύει πως οι παράνομοι μετανάστες πρέπει να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία, υπό προϋποθέσεις και σταδιακά.

Πίνακας 24: Τι από τα Παρακάτω Πιστεύετε πως Πρέπει να Γίνει με τους Παράνομους Μετανάστες στη Χώρα μας (%)

Να ενσωματωθούν πλήρως στην ελληνική κοινωνία	2,2
Να ενσωματωθούν σταδιακά, υπό προϋποθέσεις	17,5
Να παραμείνουν προσωρινά σε κέντρα κράτησης ώστε να προωθηθούν έπειτα στη χώρα τους	19,7
Άμεση απέλαση	20
Πρώτωση στη χώρα επιλογής τους	38,3
Δ.Ξ. / Δ.Α.	2,2

Πηγή: διαNEOσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Δ3. Οι Πρόσφυγες ως Ισλαμική Απειλή;

Ένα μέρος του πολιτικού προσωπικού τόσο στην Ευρώπη όσο και στη χώρα μας (ιδιαίτερα οι λαϊκιστές, οι ακροδεξιόι, αλλά και σοβαρό τμήμα των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων) είδε στην άφιξη των προσφύγων μια διπλή απειλή: α) μακροπρόθεσμα, ότι η άφιξη μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων προσφύγων μπορεί να αλλάξει τις δημογραφικές ισορροπίες και να προκαλέσει δυνητικά ανεπιθύμητες πολιτισμικές αλλαγές, και β) βραχυπρόθεσμα, ότι ανάμεσα στους πρόσφυγες ο κίνδυνος να εισρεύσουν ισλαμιστές τρομοκράτες ήταν πολύ μεγάλος. Κάποιοι Ευρωπαίοι πολιτικοί, μάλιστα, ταύτισαν τους πρόσφυγες με τους τζιχαντιστές.

Στην Ελλάδα, η κοινή γνώμη δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα σε σχέση με την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη ως προς τα αρνητικά αισθήματα που γεννά το άκουσμα των λέξεων «Ισλάμ» και «Μουσουλμάνοι» - μάλλον θα λέγαμε ότι βρίσκεται στον μέσο όρο.

Πίνακας 25: Ποσοστό Αρνητικών Γνωμών για τους Μουσουλμάνους στην Ευρώπη (%)

Ιταλία	69
Ουγγαρία	72
Γαλλία	29
Ισπανία	50
Πολωνία	66
Ηνωμένο Βασίλειο	28
Σουηδία	35
Γερμανία	29
Ολλανδία	35

Πηγή: Pew Research Center, "Global Attitudes Survey", 2016.

Σύμφωνα με την έρευνα της διαΝΕΟσις, το ποσοστό όσων θεωρούν ότι η λέξη «Μουσουλμάνος» αντιπροσωπεύει κάτι κακό είναι πλειοψηφία: περίπου ένας στους δύο Έλληνες (46,4%) πιστεύει ότι αντιπροσωπεύει κάτι κακό, σε αντίθεση με το 36,3%, που θεωρεί ότι αντιπροσωπεύει κάτι καλό³⁵. Πολύ υψηλότερο ακόμη ήταν το ποσοστό όσων έναν χρόνο νωρίτερα δήλωναν ότι η λέξη «Ισλάμ» αντιπροσωπεύει κάτι κακό (72,2%)³⁶.

Παρ' όλη την ανησυχία για το ζήτημα της σύνδεσης του Ισλάμ με την τρομοκρατία, η πλειοψηφία των Ελλήνων (68,8%) θεωρεί ότι δεν είναι πολύ πιθανό να υπάρξει επίθεση από τζιχαντιστές στην Ελλάδα μέσα στον επόμενο χρόνο και γενικότερα δεν ενοχοποιεί το σύνολο των Μουσουλμάνων για την τρομοκρατία. Μόνον ένας στους τρεις Έλληνες (32,4%) πιστεύει ότι πολλοί Μουσουλμάνοι στον κόσμο συμφωνούν με τις τρομοκρατικές επιθέσεις των τζιχαντιστών. Η πλειονότητα (58,7%) θεωρεί ότι ελάχιστοι είναι εκείνοι οι Μουσουλμάνοι στον κόσμο που συμφωνούν με τις τρομοκρατικές επιθέσεις. Η πλειονότητα επίσης (57,4%) δεν θεωρεί πρόβλημα και δεν θα την πείραζε η ανέγερση τζαμιών στην Ελλάδα. Εντούτοις, εντοπίζεται μια ισχυρή μειοψηφία (41,8%) που δηλώνει ότι θα την ενοχλούσε ένα τέτοιο γεγονός. Και εδώ παρατηρείται η ίδια διαίρεση που παρατηρήσαμε προηγουμένως: οι νεότεροι και πιο μορφωμένοι είναι περισσότερο «ανοιχτοί». Οι πιο ηλικιωμένοι και λιγότερο εκπαιδευμένοι αντιμετωπίζουν το ζήτημα περισσότερο «κλειστά».

Η στάση απέναντι στο Ισλάμ δεν είναι βέβαια άσχετη με τη θέση του χριστιανισμού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική εθνική συνείδηση. Η Ελλάδα αφενός είναι μια χώρα με πολύ υψηλό ποσοστό θρησκευόμενων (79% στην πρόσφατη έρευνα της διαΝΕΟσις, σταθερά ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη και στον κόσμο) και αφετέρου η πλειοψηφία θεωρεί άρρηκτα δεμένη την ορθοδοξία με την εθνική ταυτότητα. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Ινστιτούτου Pew Research Center σε 13 χώρες, το 54% των Ελλήνων συνδέει την ελληνικότητα με την ορθοδοξία, γεγονός που κατατάσσει τη χώρα μας πρώτη στη σχετική λίστα των χωρών, οι κάτοικοι των οποίων συνδέουν την εθνική ταυτότητα με το θρήσκευμα, με δεύτερη -και μάλιστα με μεγάλη διαφορά- την Πολωνία (για τον Ρωμαιοκαθολικισμό), με ποσοστό 34%³⁷. Δεν πρέπει πάντως να μας διαφύγει ότι το ποσοστό αυτό βαίνει μειούμενο όσο κατεβαίνουμε ηλικιακά (65% για τους άνω των 65 και 39% για τις ηλικίες 18-30), γεγονός που δείχνει μια δυναμική αλλαγής ως προς το θέμα.

Δ4. Ένας Ευρωπαϊκού Τύπου Συντηρητισμός;

Εντέλει, εξετάζοντας τη σχέση ανάμεσα στην κοινή γνώμη και στους πρόσφυγες και μετανάστες, βλέπουμε μια ανοιχτή ή μια κλειστή κοινωνία; Είναι δύσκολο κάποιος να απαντήσει γρήγορα δίχως να καταφύγει σε απλουστεύσεις και σχηματοποιήσεις που ενδεχομένως συσκοτίζουν ή παραπλανούν.

³⁵. διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

³⁶. διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Απρίλιος 2015.

³⁷. Α. Λακασός, «Ένα με την εθνική ταυτότητα η ορθοδοξία», *Η Καθημερινή*, 4-02-2017.

Κατ' αρχάς, όπως όλες οι έρευνες δείχνουν, το ζήτημα απασχολεί πολύ την ελληνική κοινή γνώμη. Επιπλέον, είναι φανερό ότι τα τελευταία σχεδόν 30 χρόνια, που η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζει το ζήτημα, δυσκολεύεται να αποδεχτεί τη συνύπαρξή της με άλλους πολιτισμούς, συνήθειες και πρακτικές που προέρχονται κατά βάση από φτωχές χώρες, είτε του πρώην κομμουνιστικού μπλοκ είτε του μουσουλμανικού κόσμου. Μια ισχυρή πλειοψηφία, που κυμαίνεται περίπου από 60% έως 80%, ανάλογα με την περίσταση και την περίοδο, θεωρεί ότι έχουμε υπερβολικά μεγάλο αριθμό μεταναστών στη χώρα μας και ότι θα ήταν προτιμότερο για τους ανθρώπους αυτούς να φύγουν, προκειμένου να αναζητήσουν εργασία και καλύτερες συνθήκες ζωής.

Όσον αφορά τη μετανάστευση, η κοινή γνώμη ανησυχεί πρωτίστως για τα ζητήματα ασφάλειας και δευτερευόντως για τα θέματα πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας ή ανεργίας. Σταθερά περισσότερο ανησυχούν οι ηλικιωμένοι και οι λιγότερο μορφωμένοι. Οι τελευταίοι, μάλιστα, θεωρούν -συνήθως πολύ περισσότερο από τους υπολοίπους- ότι οι μετανάστες αυξάνουν την ανεργία, καθώς απειλούν την εργασιακή θέση των γηγενών.

Η πρόσφατη προσφυγική κρίση και το μαζικό κύμα προσφύγων που έφτασαν στα νησιά του Αιγαίου το καλοκαίρι του 2015 αποτέλεσαν ένα ισχυρό σοκ για τους Έλληνες, που ανησυχούν ιδιαίτερα για τις επιπτώσεις του φαινομένου. Εντούτοις, παρά την άνοδο των αισθημάτων ανησυχίας και φόβου, δεν εμφανίζεται (προς το παρόν) κάποια έκρηξη «επιθετικών» ξενοφοβικών αντιδράσεων. Το αντίθετο, μπορούμε να πούμε ότι εντοπίζεται. Για παράδειγμα, σε θέματα που αφορούν «τα παιδιά» (απόκτηση ιθαγένειας, ένταξη στο σχολείο των προσφυγόπουλων) η ελληνική κοινωνία δείχνει ανοιχτή και «συμπνευτική». Πιθανότατα λόγω της ισχυρής συναισθηματικής και πολιτισμικής κληρονομιάς που δημιούργησαν οι πρόσφυγες του 1922, «η προσφυγιά» και «ο πρόσφυγας» στους περισσότερους Έλληνες γεννούν θετικά συναισθήματα.

Πίνακας 26: Για εσάς Προσωπικά Αντιπροσωπεύει κάτι «Καλό» ή κάτι «Κακό»

	Μετανάστης	Πρόσφυγας
Καλό	37,6	49,3
Κακό	49	39,9
Δ.Ξ. / Δ.Α.	13,4	10,8

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Υπάρχει, πάντως, μια ουσιώδης διαφορά στη στάση που επιδεικνύει η ελληνική κοινωνία έναντι των Μουσουλμάνων μεταναστών και των υπόλοιπων μεταναστών προερχόμενων από χριστιανικές χώρες. Η διαφορά αυτή σχετίζεται με την ανασφάλεια που δημιουργεί το Ισλάμ. Είναι μια ανασφάλεια δομική, «ταυτοτικού χαρακτήρα» (όπως, για παράδειγμα, η δυσκολία των χριστιανών να αποδεχθούν τη μαντίλα), που συναντάται τόσο με κοινωνιολογικές πραγματικότητες (οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί είναι εμφανώς πιο φτωχοί και αποκλεισμένοι σε σχέση με τους χριστιανούς μετανάστες) όσο και με αρνητικές πολιτικές συγκυρίες (τρομοκρατία). Αυτή η διαφορά αντιμετώπισης των Μουσουλμάνων μεταναστών δεν είναι ελληνική ιδιαιτερότητα. Χαρακτηρίζει λίγο-πολύ, όπως προαναφέρθηκε, το σύνολο των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Πάντως, η ελληνική κοινωνία, παρά την ανασφάλεια, τον φόβο και την επιφυλακτικότητα που η πλειοψηφία της νιώθει (ιδιαίτερα οι πιο ηλικιωμένοι), δεν στερείται ανεκτικότητας σε βασικά ζητήματα δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στον λατρευτικό χώρο για τους Μουσουλμάνους. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία δείχνει απολύτως διαιρεμένη στο ζήτημα τού κατά πόσο «γεννιέσαι» ή «γίνεσαι» Έλληνας, σε ό,τι αφορά τα παιδιά των νόμιμων μεταναστών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα, η κοινή γνώμη κατά πλειοψηφία (66,5%) θεωρεί ότι είναι σωστό να λαμβάνουν άμεσα την ελληνική υπηκοότητα – το ποσοστό μάλιστα μεταξύ των νέων ανθρώπων ξεπερνά το 75%.

Εντέλει, η στάση της ελληνικής κοινωνίας έναντι του προσφυγικού δείχνει, πράγματι, να είναι «κλειστή» και «συντηρητική», όχι όμως «επιθετική» ή «βίαια ρατσιστική». Εμφορεύεται περισσότερο από φόβο και ανασφάλεια.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Εμείς και η Πολιτική: Δημοκρατία σε Κατάσταση Κυνισμού

Ε. Εμείς και η Πολιτική: Δημοκρατία σε Κατάσταση Κυνισμού

Ε1. Τα Σημάδια της Κρίσης πριν από την Κρίση

Η «κρίση αντιπροσώπευσης» ως φαινόμενο συνδέεται με εκτεταμένη δυσφορία για το κομματικό προσωπικό και εκφράζεται με την αδιαφορία των εκλογέων για την πολιτική, με τη ροπή προς την αποχή από τις εκλογές και με την επιλογή λαϊκιστικών ή γραφικών κομμάτων και υποψηφίων. Η «κρίση νομιμοποίησης» είναι κάτι ουσιαστικά βαθύτερο. Υποσκάπτει το σύνολο των προσώπων και των θεσμών που σχετίζονται με το πολιτικό σύστημα, όλες τις πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές ελίτ, και εξωτερικεύεται με ψυχολογία όχλου, μηδενιστική φιλοσοφία και βίαιη συμπεριφορά. Η κρίση νομιμοποίησης, μέσα σε ένα φιλελεύθερο συνταγματικό πλαίσιο όπως το ελληνικό, συνδέεται με ισχυρή κοινωνική ζήτηση για αυταρχισμό.

Η απόλυτη ένδειξη της κρίσης νομιμοποίησης είναι η αδυναμία του κράτους να επιβάλει τον νόμο και την τάξη. Το γεγονός ότι εγκληματικές ομάδες ή ομάδες φανατικών μπορούν και επιβάλλουν τη θέλησή τους στον δημόσιο χώρο, χωρίς να μπορεί το κράτος να αντιδράσει αποτελεσματικά, ανακαλεί στη σκέψη πολλών το πλαίσιο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Μαΐου και του Ιουνίου 2012 ξεπέρασαν τις προβλέψεις και των πλέον ανήσυχων. Ο δικομματισμός ηττήθηκε, τα πολιτικά άκρα ενισχύθηκαν και η αστάθεια κυριάρχησε. Η πλέον ανησυχητική και δραματική εξέλιξη ήταν αναμφισβήτητα η εκρηκτική άνοδος της Χρυσής Αυγής. Ένα νεοναζιστικό κόμμα, το μόνο στην Ευρώπη με τέτοια εκλογική δύναμη, βρέθηκε στα έδρανα του Κοινοβουλίου. Όμως, υπό μια έννοια, οι εκλογές του Μαΐου 2012 λειτούργησαν εκτονωτικά, δίνοντας χρόνο στους πολιτικούς θεσμούς να απορροφήσουν την ισχυρή αμφισβήτηση.

Ε2. Τα Χρόνια του ΣΥΡΙΖΑ

Πίνακας 28: Συμμετοχή στις Εθνικές Εκλογές

Έτος	Αριθμός ψηφοφόρων	% Συμμετοχής
2004	7.404.934	75
2007	7.355.026	74
2009	7.044.606	71
2012 Μάιος	6.476.818	65
2012 Ιούνιος	6.216.798	62
2015 Ιανουάριος	6.330.356	64
2015 Σεπτέμβριος	5.567.930	56

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών

Η δυσπιστία αποτυπώνεται ξεκάθαρα στην απαξίωση που εκδηλώνει ένα σημαντικό τμήμα των πολιτών για τη σημασία των εκλογών στη ζωή μας. Αυτό κατ' αρχήν αποτυπώνεται στην πτωτική συμμετοχή στις εκλογές. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς (Πίνακας 28), στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 ψήφισαν περίπου 760.000 λιγότεροι σε σχέση με αυτές του Ιανουαρίου. Σε σχέση μάλιστα με τις εκλογές του 2007, είχαμε στις τελευταίες εκλογές περίπου 2 εκατομμύρια λιγότερους ψηφίσαντες.

Εκτός της αποχής από την εκλογική διαδικασία, η εικόνα απαξίωσης των εκλογών καταγράφεται και στις έρευνες γνώμης. Τον Μάρτιο του 2016 το 45% των ερωτώμενων συμφώνησε με τη θέση ότι η συμμετοχή στις εκλογές είναι χωρίς σημασία, γιατί τελικά γίνεται ό,τι θέλουν οι ξένοι. Αντίθετα, μόλις το 44% των ερωτώμενων απάντησε ότι οι εκλογές είναι πολύ σημαντικές, γιατί καθορίζουν το μέλλον της χώρας³⁸. Γενικότερα, πλέον, πολλοί πολίτες συμφωνούν με την άποψη ότι έχουμε δημοκρατία κατ' όνομα και όχι στην ουσία.

Το πλέον ανησυχητικό είναι ότι στη χώρα μας η κρίση εμπιστοσύνης προς τη δημοκρατία είναι εντονότερη στους νέους πολίτες. Περισσότεροι από 6 στους 10 νέους πιστεύουν ότι στην Ελλάδα έχουμε δημοκρατία κατ' όνομα. Η ίδια ηλικιακή ομάδα θεωρεί κατά πλειοψηφία (50%) ότι η συμμετοχή στις εκλογές είναι χωρίς σημασία. Είναι φανερό πως οι νέοι είναι οι περισσότερο απογοητευμένοι από τη δημοκρατία. Αν το συσχετίσουμε με το μεγάλο ποσοστό στο «Όχι», που έδωσαν οι νεότερες ηλικίες στο δημοψήφισμα, και με την περισσότερο συναισθηματική (ή ιδεολογική) προσέγγιση στο ζήτημα, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι η στροφή του Αλέξη Τσίπρα μετά το δημοψήφισμα μπορεί να έσωσε τη χώρα από την άμεση πτώση στον γκρεμό, υπονόμωσε όμως την αξιοπιστία του πολιτικού προσωπικού και το κύρος της δημοκρατίας μας.

Έντονα αρνητικά αισθήματα δείχνουν να χαρακτηρίζουν τη σχέση ανάμεσα στους πολίτες και στην πολιτική ελίτ. Στην έρευνα του ΠΑΜΑΚ του Μαρτίου 2016, το 51% των πολιτών απαντούσε ότι αισθάνεται οργή ή απδία για

38. Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ – Dukakis Center For Public and Humanitarian Services, «Έρευνα για την πολιτική συμμετοχή και τον πολιτικό κυνισμό», 19-20 Μαρτίου 2016.

τους βουλευτές και μόλις 11% σεβασμό. Η απαξίωση αυτή αγγίζει και τον Πρωθυπουργό ως θεσμό, καθώς μόλις ένας στους τέσσερις δηλώνει ότι αισθάνεται σεβασμό γι' αυτόν. Αντίθετα είναι τα πράγματα για άλλους φορείς της κρατικής εξουσίας, όπως για παράδειγμα οι αστυνομικοί.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν και θετικά νέα. Το σημαντικότερο, από πλευράς ουσίας, πόρισμα βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν ορθώνεται κάποια εναλλακτική απέναντι στην έννοια της δημοκρατίας ως πολιτεύματος. Στο ερώτημα της έρευνας της διαΝΕΟσις τον Απρίλιο του 2015 «Συμφωνείτε με την άποψη ότι δεν υπάρχει καλύτερο πολίτευμα από την κοινοβουλευτική δημοκρατία;» περίπου το 84% απαντούσε καταφατικά, ενώ σε μια παραλλαγή αυτού του ερωτήματος στην έρευνα του Δεκεμβρίου 2016 («Η δημοκρατία, παρά τα προβλήματά της, είναι το καλύτερο σύστημα διακυβέρνησης;») το ποσοστό των καταφατικών αποκρίσεων αγγίζει το 90%.

Εκεί όμως που τα πράγματα διαφοροποιούνται είναι όταν περνάμε από τα «γενικά και αφηρημένα» στις συγκεκριμένες όψεις λειτουργίας μιας σύγχρονης δημοκρατίας. Σε αυτό το επίπεδο, τα πορίσματα των ερευνών της διαΝΕΟσις όχι μόνο επιβεβαιώνουν το κλίμα του πολιτικού κυνισμού και της δυσπιστίας έναντι των πολιτικών θεσμών που καταγράφουν λίγο-πολύ όλες οι έρευνες κοινής γνώμης, αλλά επιπλέον αποσαφηνίζουν τα προβληματικά σημεία μιας σχέσης σε κρίση.

Με άλλα λόγια, οι Έλληνες πιστεύουν ότι ενώ πράγματι απολαμβάνουν των ελευθεριών που χαρακτηρίζουν μια δημοκρατία, θεωρούν ωστόσο ότι υπάρχει ζήτημα με τη λειτουργία του κράτους δικαίου στην Ελλάδα, καθώς αισθάνονται ότι η δικαιοσύνη δεν αντιμετωπίζει τους πολίτες με τον ίδιο τρόπο, δεν προστατεύονται τα δικαιώματα των μειονοτήτων (αν και σε αυτό το επίπεδο εμφανίζεται μεταστροφή της κοινής γνώμης προς θετικότερη κατεύθυνση) και δεν αναγνωρίζονται οι άξιοι. Επιπλέον, μόνον ένας στους τρεις πολίτες θεωρεί ότι ζει σε ασφαλές περιβάλλον. Αν έπρεπε λοιπόν να συνοψίσουμε, θα λέγαμε ότι οι πολίτες εκτιμούν ότι η δημοκρατία είναι το καλύτερο πολίτευμα, αλλά στην Ελλάδα η δημοκρατία νοσεί σε σημαντικούς τομείς, σε τέτοιο βαθμό ώστε να αμφισβητείται εάν είναι μια «κανονική δημοκρατία».

Πίνακας 29: Σε Ποιο Βαθμό Πιστεύετε πως Ισχύει Καθένα από τα Παρακάτω στη Χώρα μας (άθροισμα όσων απαντούν «ισχύει πολύ» και «ισχύει αρκετά» σε %)

	Απρίλιος 2015	Δεκέμβριος 2016
Οι πολίτες απολαμβάνουν όλων των ελευθεριών που χαρακτηρίζουν μια Δημοκρατία	65,1	55,4
Προστατεύονται τα δικαιώματα των μειονοτήτων	40,2	49
Το δικαστικό σύστημα αντιμετωπίζει ως ίσους όλους τους πολίτες	27,8	27
Οι πολίτες ζουν σε ασφαλές περιβάλλον	44,5	35,2
Αναγνωρίζονται και επιβραβεύονται οι άξιοι	23,2	18,9

Η δυσaréσκεια για τη λειτουργία του κράτους δικαίου, σε συνδυασμό βέβαια με τη δυσανασχέτηση για την κατάσταση της οικονομίας και την απαισιοδοξία για το μέλλον της ζωής των πολιτών, αποτυπώνεται στα χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς. Η πιο εντυπωσιακή αρνητική μεταστροφή είναι αναμφίβολα η εμπιστοσύνη προς τον θεσμό του Πρωθυπουργού (που είναι αδύνατον να διαχωριστεί πλήρως από το πρόσωπο του Πρωθυπουργού), όπου από 71% τον Απρίλιο του 2015 έπεσε στο 44% τον Δεκέμβριο του 2016. Η μεταβολή αυτή υποδηλώνει την απογοήτευση από την παρατεταμένη ύφεση και τη στροφή 180 μοιρών της κυβέρνησης στο θέμα του δημοψηφίσματος. Γενικά, το κύριο χαρακτηριστικό που καταγράφεται κατ' επανάληψη είναι η αρνητική εικόνα των πολιτών για τις σημερινές πολιτικές ελίτ και το έλλειμμα αξιοπιστίας των θεσμών.

Πίνακας 30: Πόσο θα Λέγατε πως Εμπιστεύεστε τον Καθένα από τους Παρακάτω Θεσμούς (άθροισμα όσων απαντούν «Πολύ» και «Αρκετά» σε %)

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Προεδρία της Δημοκρατίας	55,8	53,6	55,6
Πρωθυπουργός	71,2	56,4	44,1
Κυβέρνηση	62,5	48	39,3
Κοινοβούλιο	50,5	45,3	42
Πολιτικά Κόμματα	18,1	22,9	17,4

Πηγή: διαNEOοις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Σταθερή και αναμενόμενη είναι η απαξίωση και η δυσπιστία για τα πολιτικά κόμματα. Λιγότεροι από 20% είναι αυτοί που δηλώνουν ότι εμπιστεύονται τα πολιτικά κόμματα. Το φαινόμενο και εδώ δεν συνιστά ελληνική ιδιαιτερότητα. Το κόμμα μαζών που κυριάρχησε στο ευρωπαϊκό πολιτικό στερέωμα μεταπολεμικά φθίνει με γοργούς ρυθμούς. Ήδη από τη δεκαετία του '80, παρατηρήθηκαν οι πρώτοι τριγμοί στο κομματικό οικοδόμημα. Αρχικά, ήταν η δραματική συρρίκνωση του αριθμού των μελών των κομμάτων. Οι πολίτες ενδιαφέρονταν ολοένα και λιγότερο για τις πολύωρες, βαρετές και συχνά ανούσιες εσωτερικές κομματικές διαδικασίες και εγκατέλειπαν τα κόμματα με γοργούς ρυθμούς. Η τηλεόραση και στη συνέχεια το διαδίκτυο επιτέλεσαν καλύτερα και πιο αποτελεσματικά τις περισσότερες από τις λειτουργίες που τα κόμματα πραγματοποιούσαν παραδοσιακά. Επιπλέον το διαδίκτυο, που πλέον συνιστά τη βασική πηγή ενημέρωσης για τους ανθρώπους κάτω των 40 ετών, δίνει τις δυνατότητες αμφίδρομης συμμετοχής στους πολίτες, που δεν αισθάνονται πια παθητικοί δέκτες της πολιτικής γραμμής.

Κατά συνέπεια, οι εκατοντάδες χιλιάδες ακτιβιστές αραίωσαν τόσο πολύ, ώστε τα κομματικά ηνία να μείνουν στα χέρια των ολιγάριθμων επαγ-

γελματιών της πολιτικής και της επικοινωνίας. Το κόμμα μαζών σταδιακά αποκόπηκε από την κοινωνία, σφικταγκάλιασε το κράτος και η κομματική πολιτική κατάντησε το απόλυτο κρατικοδίαιτο επάγγελμα. Το κόμμα άρχισε να γίνεται συνώνυμο της διαφθοράς και της διαπλοκής με το κράτος. Η δυσφορία από την πλευρά της κοινωνίας δεν άργησε να εκδηλωθεί. Η εμφάνιση στη δημόσια σφαίρα μη κομμάτων και γραφικών υποψηφίων (κόμματα κυνηγών και ψαράδων, «Τσιτσιολίνες» κ.ά.) υποδείκνυε τη γέννηση μιας ισχυρής αντι-κομματικής και αντι-πολιτικής τάσης στο ευρωπαϊκό εκλογικό σώμα. Από γραφική, η τάση αυτή άρχισε να δείχνει επικίνδυνη, όταν συνδέθηκε με αντισυστημικά και αντιφιλελεύθερα αιτήματα και επαγγελίες. Επρόκειτο γι' αυτό που ονομάστηκε συνοπτικά (και κάπως αμήχανα) λαϊκιστική Άκρα Δεξιά.

Η υπονόμηση του κομματικού φαινομένου δεν σταμάτησε εκεί. Ολοένα και πιο συχνά δηλώνουν παρόντες στον πολιτικό στίβο ηγέτες που ξεπερνούν κατά πολύ την ισχύ των κομμάτων και των γραφειοκρατιών τους. Γοπτευτικοί και χαρισματικοί, κάνουν τα κόμματα να φαίνονται ως ο πιο αναχρονιστικός θεσμός των δημοκρατιών μας. Όλα αυτά τα χρόνια, τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα προσπάθησαν να διασφαλίσουν την παρουσία τους στην πολιτική ζωή με διάφορους τρόπους και να εμποδίσουν νεοεισερχόμενους να καταλάβουν την αρένα. Αφού έκαναν τον εαυτό τους μέρος του Συντάγματος της Δημοκρατίας και υποχρέωσαν τους πολίτες να πληρώνουν φόρους για τα έξοδά τους, έβαλαν κάθε λογής θεσμικό φραγμό στους «απέξω». Σε αρκετές περιπτώσεις προχώρησαν σε ευφάνταστες ρυθμίσεις που φλέρταραν με τον αυταρχισμό, αλλά οι πολίτες και οι κοινωνίες τις θεώρησαν τότε φυσιολογικές (όπως, για παράδειγμα, η ρύθμιση του τηλεοπτικού χρόνου με βάση τη δύναμη των κομμάτων στη Βουλή κ.ά.).

Αυτό το οποίο τα κόμματα προσπαθούσαν να εμποδίσουν να μπει από την πόρτα εισβάλλει τώρα από το παράθυρο. Τα σύγχρονα λαϊκιστικά κινήματα, οι νέοι παρίες της πολιτικής, απειλούν να φέρουν τα πάνω κάτω. Τα λαϊκιστικά κινήματα και κόμματα, όπως αυτό του Μπέπε Γκριλό στην Ιταλία, αποτελούν για το πολιτικό σύστημα ό,τι οι φυλές των Βησιγόθων και των άλλων βαρβάρων για την αρχαία Ρώμη: μια απειλή. Και όμως, όλοι διαισθανόμαστε ότι -παρά την εντελώς πρωτόγονη, πολλές φορές, πολιτική αντίληψη και συμπεριφορά τους- συνιστούν μια κάποια ανανέωση στα βαλτωμένα ύδατα της πολιτικής, αλλιώς δεν θα ασχολούμασταν μαζί τους. Το ίδιο αισθάνονται κυρίως οι πολίτες.

Πάντως, όσον αφορά την ελληνική κοινή γνώμη, η δυσπιστία των πολιτών έναντι του πολιτικού συστήματος δεν είναι «τυφλή». Συνοδεύεται από την επιθυμία της πλειοψηφίας των Ελλήνων για θεσμικές αλλαγές, που σχετίζονται με μεταρρυθμίσεις περιορισμού της πολιτικής ισχύος και μείωσης του «κόστους της δημοκρατίας». Σε πρόσφατη έρευνα, περισσότεροι από 7 στους 10 πολίτες συμφωνούν με τις προτάσεις «θεσμοθέτησης

μέγιστης διάρκειας θητειών για έναν βουλευτή», «μείωσης του αριθμού των βουλευτών κάτω από 300», «κατάργησης της κρατικής χρηματοδότησης των κομμάτων και υιοθέτησης του μοντέλου ιδιωτικής χρηματοδότησης», καθώς και με την «καθιέρωση του ασυμβιβάστου της υπουργικής και της βουλευτικής ιδιότητας»³⁹.

³⁹ Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης, ΕΠΙ ΠΑΜΑΚ, «Έρευνα για τις στάσεις της κοινής γνώμης σε ζητήματα μεταρρυθμίσεων», 7-10 Ιανουαρίου 2017.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΙΔΕΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Νίκος Μαραντζίδης

Μάρτιος 2017

Συμπεράσματα

ΣΤ. Συμπεράσματα

Στην τελική έκθεση του Γ. Μοσχονά, έπειτα από τα δύο κύματα ερευνών της διαNEOσις (Απρίλιος και Νοέμβριος 2015), υπογραμμίζονταν μερικά βασικά συμπεράσματα: α) Η διαίρεση Δεξιάς-Αριστεράς παραμένει μια υπαρκτή τομή που διαιρεί τις επιλογές των πολιτών σε θέματα οικονομικών αξιών, καθώς και σε θέματα που συνδέονται με τον πολιτισμικό φιλελευθερισμό και συντηρητισμό, αλλά βρίσκεται σε φθίνουσα σημασία σε σχέση με το παρελθόν. β) Παρατηρείται η ιδεολογική κυριαρχία των αξιών του οικονομικού φιλελευθερισμού «στο πλαίσιο μιας ισορροπημένης οικονομικής κουλτούρας με πολλά σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία». γ) Σε ζητήματα πολιτισμικών αξιών ο συντηρητισμός συγκροτεί ένα πλειοψηφικό ρεύμα, γεγονός που δείχνει ότι η πολιτική κυριαρχία του ΣΥΡΙΖΑ κατά το 2015 δεν είχε ως επακόλουθο ποιοτικές μεταβολές στις αξίες των πολιτών. Εντέλει, σύμφωνα με τον Μοσχονά, «η ισορροπημένη (σχετικά) συνύπαρξη ιδεών και αντιλήψεων που προέρχονται από διαφορετικά συστήματα ιδεών και πολιτικών προτιμήσεων διατρέχει τα ευρήματα της έρευνας «Τι πιστεύουν οι Έλληνες». Η ελληνική κοινωνία είναι μια κοινωνία με μεικτή κουλτούρα, στην οποία κυριαρχούν αλλά δεν ηγεμονεύουν (με την εξαίρεση επιμέρους θεματικών, όπως το μεταναστευτικό) οι ευρωπαϊκές ιδέες, ο οικονομικός φιλελευθερισμός, ο πολιτισμικός συντηρητισμός και ο πολιτικός κυνισμός. Η συνύπαρξη και η διασταύρωση των προτιμήσεων καθιστούν δύσκολη τη δημιουργία μίας ή δύο κεντρικών μετωπικών γραμμών σύγκρουσης».

Οι βασικές γραμμές της ανάλυσης του Μοσχονά για τις τάσεις της ελληνικής κοινωνίας επιβεβαιώνονται και στην έρευνα του 2016, και μάλιστα οι τάσεις αυτές γίνονται εντονότερες. Κατ' αρχάς, η διαίρεση Δεξιάς-Αριστεράς συνεχίζει να είναι υπαρκτή, έστω και ασθενής. Επιπλέον, ο ευρωσκεπτικισμός, που αποτελούσε μια ισχυρή συνιστώσα στα ευρήματα του 2015, φαίνεται τώρα ακόμη ισχυρότερος. Στην πραγματικότητα, στο θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωζώνης η Ελλάδα χωρίζεται στα δύο. Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια για την Ευρωπαϊκή Ένωση, για τις πολιτικές και τους θεσμούς της συνοδεύεται ή και ενισχύεται τα τελευταία χρόνια από μια αξιοσημείωτη φιλορωσική τάση, που ναι μεν δεν αντανακλάται σε κάποια ισχυρή πολιτική δύναμη, αλλά διαμορφώνει συνθήκες πολιτικής ζήτησης που ενδεχομένως στο μέλλον να αλλάξουν τα πολιτικά δεδομένα. Δεύτερον, ο οικονομικός φιλελευθερισμός ως αντίληψη ενισχύεται ακόμη περισσότερο στη συλ-

λογική συνείδηση. Οι Έλληνες ζητούν εντονότερα μείωση των φόρων και του δημοσίου τομέα, στοιχείο που παλαιότερα δεν εμφανιζόταν με τέτοια ένταση. Τρίτον, ο συντηρητισμός σε ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικών αξιών παραμένει κυρίαρχος, έστω και αν βαίνει μειούμενος στις νεότερες ηλικίες και στο πιο μορφωμένο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται εντονότερα ο δυϊσμός που περιγράφει ο Νικηφόρος Διαμαντούρος⁴⁰. Τέταρτον, ο πολιτικός κυνισμός είναι βαθύτερος σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και η δυσπιστία της κοινής γνώμης έναντι των πολιτικών προσώπων και θεσμών είναι μεγαλύτερη.

Άραγε, όλα τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι η ελληνική κοινωνία κινείται προς κάποια συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση; Αν και είναι παρακινδυνευμένο κάποιος να απαντήσει με σιγουριά, δεν θα ήταν παράλογο να υποτεθεί ότι διαπιστώνεται κάποιας μορφής μετατόπιση της ελληνικής κοινωνίας προς περισσότερο νεοσυντηρητικές θέσεις, ιδιαίτερα σε κρίσιμα ζητήματα (ευρωσκεπτικισμός, αντι-μετανάστευση, ορθοδοξία, οικονομικός φιλελευθερισμός), έστω και αν αξίες όπως ο σοσιαλισμός ή το κράτος πρόνοιας έχουν ακόμη πολύ θετική σημασία στην ελληνική κοινή γνώμη. Η μετατόπιση αυτή δημιουργεί αναμφίβολα ένα πλαίσιο πολιτικής ζήτησης που αποτελεί πρόκληση για τις κύριες πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Το ερώτημα σε σχέση με το μέλλον είναι αν θα είναι τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα που θα καταφέρουν να απαντήσουν στη ζήτηση αυτή ή κάποιος νέος ή σήμερα περιθωριακός πολιτικός φορέας.

⁴⁰ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

